

המגורים של בני האריסטוקרטיה הכוהנית, ובנייניהן היו מן היפים שבעיר. חמש מאות שנים חלפו מאז שיבת ציון, והר הבית ומורדותיו של הר ציון הפכו לאזורים היוקרתיים של העיר – סמל לחיים המתוקים החדשים שהיו עתה מנת חלקה של העיר. מה מכל אלה יעלו החפירות! אילו ממצאים נכוננו לנו מפרק זמן כה ארוך וכה עשיר בפעילות? זאת הייתה החידה הגדולה שניצבנו לפניה. ניסיון העבר בחפירות ירושלים לא בישר לנו טובות.

תגליות ארכיאולוגיות

חמש מאות השנים שעברו מאז הצהיר כורש מלך פרס את הצהרתו ועד שבנה הורדוס את המקדש והר הבית מחדש הן מן הסוערות ורבות הפעילות בתולדות עם ישראל בארץ ישראל. שלוש אימפריות אדירות, השונות זו מזו באורחות החיים שלהן ובהשקפותיהן הפוליטיות, החברתיות והדתיות, שלטו אז בזו אחר זו בארץ ישראל: פרס, יוון ורומא. תחת שלטון ידע עם ישראל עשרות שנים של שלטון עצמאי ושל חירות מדינית, ובמשך כל התקופה כמעט – גם חירות דתית. היו אלו חמש מאות שנים, שהידע ההיסטורי עליהן, הן הידע בתולדות העם הן הידע בתולדותיה של ירושלים על הר הבית ועל בית המקדש, הוא רב יחסית. ידע זה בא לנו ממקורות שבכתב.

ואולם בכל החפירות הארכיאולוגיות שנערכו בירושלים עד למלחמת ששת הימים היו הממצאים מתקופה זו מועטים ביותר, ותוספת ידע ממקורות ארכיאולוגיים לא באה. המבקש לשחזר את תולדותיה של העיר באמצעות הממצא הארכיאולוגי, ימצא עצמו במצב דחוק מאוד: מעט מאוד ממצאים קטנים וחפצי יומיום בני התקופה, ואילו ממצאים ארכיטקטוניים, דהיינו שרידי מבנים – נעדרים לחלוטין. קיווינו שעתה, במהלך החפירות, ישתנה המאזן העגום הזה, אולם תקווה זו נתבדתה, הן בחפירות ליד הר הבית הן בכל החפירות האחרות שנערכו בתחומי העיר העתיקה לאחר מלחמת ששת הימים. חפצים וממצאים מועטים מאותן התקופות אמנם נתגלו, זעיר שם זעיר שם, אך שרידי בנייה של ממש לא נמצאו, והחידה נותרה בלי פתרון.

במחשבה שנייה אפשר להבין את פשרו של מצב דברים זה, דהיינו העדרם של שרידים ארכיטקטוניים. השרידים הארכיאולוגיים המרשימים, הנחשפים בחפירות, הם בדרך כלל שרידי חורבן והרס – חורבן מידי אדם או הרס שנגרם באסונות טבע; לא כן הדבר בעיר שחייה נמשכים ברציפות ומפעלי פיתוח מקומיים מוקמים בתחומה. בעיר כזו מפורקים בדרך כלל המבנים הקדומים, לעתים עד היסוד, ומפנים את מקומם לבנייה מחודשת, ולא נותר להם זכר.

בדרך זו אפשר להסביר את העדרם של שרידים ארכיטקטוניים מן התקופות האמורות, הן בירושלים ובאזור הר הבית הן בארץ ישראל בכלל. כך, אולי, יש להבין גם את דלותם של הממצאים הזעירים. עד כמה שחפצים וכלים של יומיום נחשפים מדי פעם בפעם, אלה חבויים בדרך כלל בשפכים ובמזבלות של אותם הזמנים. כלים באתרם טרם נמצאו, כי שרידי המבנים סולקו. בקשר לכך יש לציין, שמטבעות מימי החשמונאים, במיוחד מטבעות מימי ינאי המלך, נמצאים לרוב באתרי החפירות בירושלים. הללו, אין בכוחם ללמד הרבה על תקופתם, שכן שימושם כהילך חוקי נמשך עד לסוף ימי בית שני.

את העדרם של מבנים מתקופת שלטון פרס ויוון בארץ ישראל

ובירושלים אפשר להמחיש בעזרת ספרים העוסקים בידיעת ארץ ישראל. בתיאורי התקופות השונות נזקקים המחברים לצילומים, ואלה שונים מספר לספר. והנה, משהגענו לפרקים הדנים בתקופות הללו, תמיד יחזרו ויופיעו לעינינו אותן התמונות המראות לנו את מצבות נחל קדרון – אלו השרידים היחידים המצויים בירושלים מתקופות אלה. לא פעם נפגשתי בצלם מיואש, המחפש לצלם אתר מתקופת פרס או יוון או מתקופת בית חשמונאי והוא מבקש משהו חדש, שונה מאותן תמונות מקובלות, אך סופו שיגיע לאותן המצבות ויסתפק בניסיון למצוא זווית צילום חדשה.

שריד נוסף בירושלים של ימי החשמונאים הוא קטע נכבד מן הכותל המזרחי של הר הבית. בימינו מכוסה מרביתו בשפכים, שעליהם מצוי בית הקברות המוסלמי של העיר.

עדות כלשהי על ירושלים באזור הר הבית בימי שלטון פרס, יוון והחשמונאים אנו מוצאים לעתים מתחת למפעליו של הורדוס. מאחר שבנאיו של הורדוס העמיקו במפעלי הבנייה שלהם תמיד עד לסלע האם, הרי השרידים שנותרו הם אותם מבנים המצויים בסלע. אלה הם בדרך כלל בורות מים מטויחים, מקוואות טהרה, תעלות ניקוז ודומיהם. שרידים כאלו, אם הם נחשפים הרחק מהר הבית, ברובע היהודי או מחוץ לשער האשפות ולחומה התורכית, הריהם זוכים להגדרת זמן אחידה כמעט: "מסוף ימי בית שני ועד לחורבן, שנת 70 לספירה". קביעת תאריך זה מבוססת על הממצאים שנחשפו בהם והיא מדויקת באשר לתאריך חורבנם. אך קשה יותר לפתרון היא השאלה מתי נבנו. ייתכן שכמה מהם נבנו בעשרות השנים שקדמו לחורבנם, ואחרים אפשר שהוקמו בזמנים קדומים יותר. ברור מכל מקום, שאלו המצויים מתחת לשרידי תקופתו של הורדוס, קודמים הם לזמנו, והם המייצגים הראשונים בתחום הבנייה מימי החשמונאים. שרידים אלה אכן מצויים; הם אמנם מועטים, אך יש בהם כדי להעיד על רציפות בתכנון, בבינוי ובאורח החיים.

החקרה

כאמור, לאחר שכבש אנטיוכוס את ירושלים בשנת 168 לפני הספירה בנה בה מבצר חזק סמוך להר הבית, כדי להבטיח את יציבות שלטונו בעזרת המתיוונים. עדות לכך נמצא בין השאר בדבריו של יוסף בן מתתיהו:

ואת חלקיה היפים ביותר של העיר שרף [אנטיוכוס], ולאחר שהרס את חומותיה בנה את המצודה [החקרה] שבעיר התחתונה, כי הייתה גבוהה ונישאה על פני המקדש, היות שחוזקה בחומות גבוהות ובמגדלים, והציב משמר מוקדוני בתוכה. נוסף על כך נותרו בחקרה אנשים רעים ופורקי עול וחוק, ואזרחי העיר סבלו מידם של אלו קשות, שכן הרבו באחרונים פרעות (קדמוניות היהודים, יב, 258).

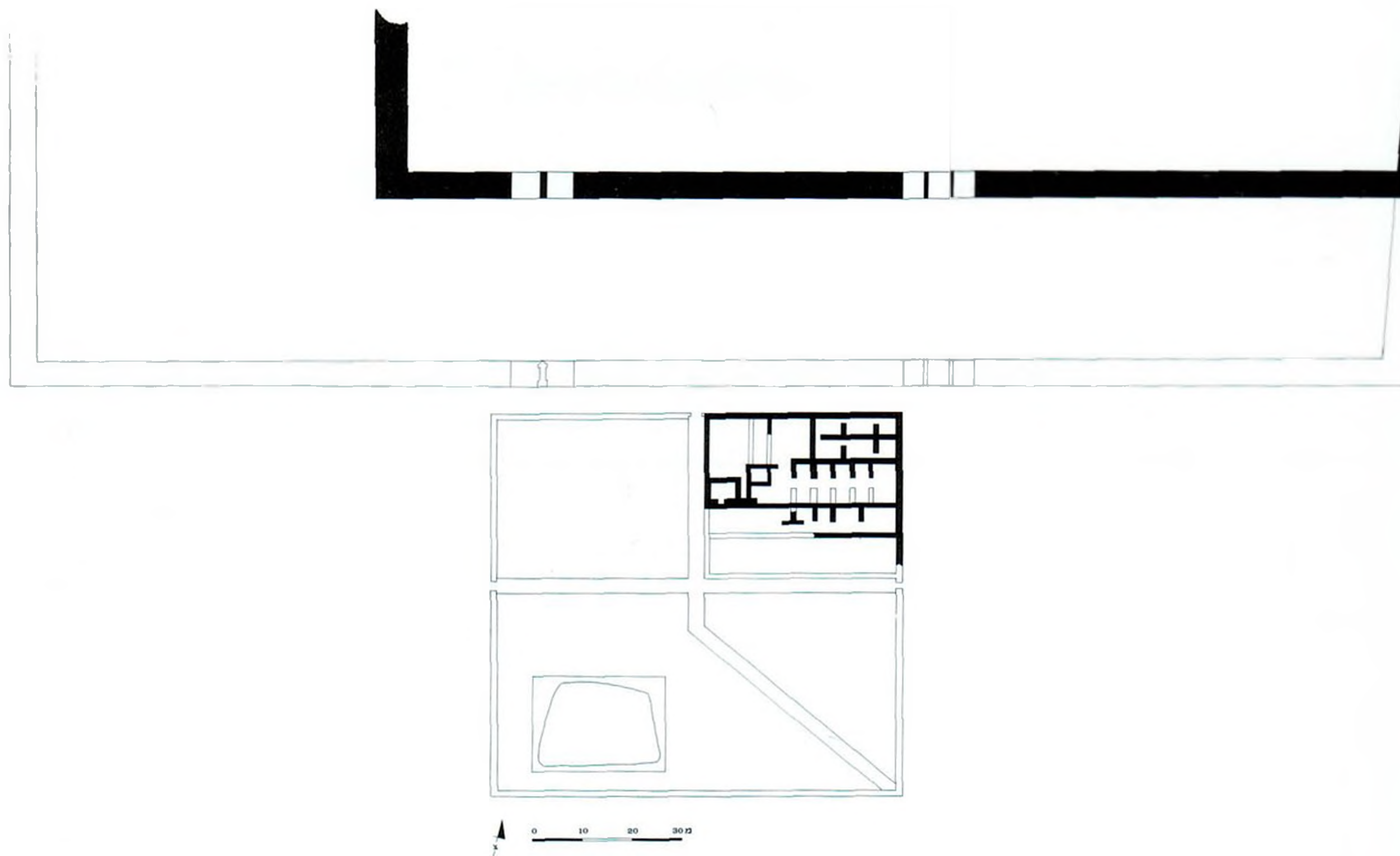
כששחררו החשמונאים את ירושלים עדיין נותרה החקרה, סמל השלטון היווני, בידי השלטון הזר, עד שבשנת 141 לפני הספירה כבשה שמעון החשמונאי והרסה. אמנם, יכול היה לשמר את המצודה בידו ולנצלה לצרכיו בתחומי בירתו, אבל הוא בחר בדרך ההרס והחריבה עד היסוד, מכיוון שחש בחולשת השלטון הסורי-יווני באותו זמן. בעתיד, זאת ידע, עלולים הסורים-יוונים להתגבר על חולשותיהם ולתבוע בעלות על המצודה, ובמקרה כזה לא יהיה מנוס מלהחזירה להם. כדי למנוע אפשרות זו הרס את המצודה כליל. שלוש שנים ארכה פעולת ההרס, שכן המבנה פורק לחלוטין. ועוד מספר יוסף בן מתתיהו, שכדי שלא יישאר לה כל זכר, חפרו

ההורסים לתוך הסלע ממש. הוא עצמו כבר לא הכירה, כי בימיו לא היו שרידיה קיימים עוד.

כבר בראשיתו של המחקר המודרני עלתה פרשת איתור מקומה של החקרה על שולחן דיוניהם של החוקרים ולא ירדה ממנו עד עתה. איתורה הוא פשוט למעשה. יש לחפש את המצודה מדרום להר הבית, כפי שעולה במפורש מכתבי יוסף בן מתתיהו.

החוקרים הראשונים, שהלכו בעקבות תיאוריו של יוסף בן מתתיהו, איתרו את החקרה מדרום להר הבית, בעיר דוד. היה קושי באיתור, שכן המקום נמוך בכ-60 מטרים ממשטח הר הבית. הוסף על כך את גובה החומה הדרומית של הר הבית, ולפניך הבדל גבהים של 75 מטרים לפחות. כדי שאפשר יהיה להשקיף לתוך חצרות המקדש, כפי שמספרים המקורות המתארים את החקרה, צריכים היו לבנות "גורד שחקים" שגובהו לפחות 85 מטרים. אכן – מבצע כמעט בלתי אפשרי באותם הימים. כדי להתגבר על קושיה זו, היו שטענו, שבתיאורים על תצפית מהמצודה לתוך הר הבית יש משום הגזמה, ונראה להם שהכוונה לתצפית לעבר שערי הר הבית בלבד. אחרים סברו, שאתר המצודה נמצא על הגבעה המערבית של העיר, על מורדות הרובע היהודי בזמננו, אף שיוסף בן מתתיהו מציין במפורש שהמצודה הייתה בעיר דוד ומדרום להר הבית. הם נטו להניח שחלה כאן טעות סופרים אצל המעתיקים, ויש אפוא לתקן ולקרוא ממערב להר הבית, ולא מדרום לו. חיזוק מה לדעתם מצאו הם בעובדה, שארמון החשמונאים נבנה מאוחר יותר, על הגבעה המערבית, וממנו הייתה תצפית לעבר הר הבית. עוד טענו, שהמצודה נהרסה כדי לאפשר את בניית הארמון במקומה. אלו כאלו זקוקים היו לתיקונים במקורות כדי לאתר את המצודה על פי הבנתם.

לא מכבר הועלתה סברה חדשה, שאיננה מסתפקת באיתור מקומה המשוער של המצודה, אלא גם משייכת אלמנט ארכיטקטוני בולט בירושלים לקיר המזרחי של המצודה. לפי סברה זו, חלק מן הקיר המזרחי של הר הבית, שראשיתו מעט דרומה לשער הרחמים וסופו ב"תפר", המצוי 32 מטרים מצפון לפינתו הדרומית-מזרחית של הר הבית, הוא חומתה המזרחית של חומת המצודה. חומתו המזרחית של הר הבית בנויה משני חלקים: חלקו העיקרי של הקיר המזרחי הגיע בקצהו הדרומי עד למרחק 32 מטרים צפונה לפינה הנוכחית. בנקודה זו אפשר להבחין בקצהו של הקיר הקודם, שלימים, בעת שהורחב הר הבית בימיו של הורדוס, הוצמד אל הקיר החדש וזה האריך את קווצמו עוד ב-32 מטרים בכיוון דרום. מקום החיבור מכונה בלשון המחקר "התפר". שני קטעי הקירות בנויים בשיטות שונות, אף ששניהם עשויים מאבנים גדולות במיוחד. אין ספק שבזמנו של הורדוס שימש הקיר המזרחי כולו חומתו המזרחית של הר הבית. ההנחה המקובלת במחקר היא, שהקטע שמן "התפר" צפונה הוא החומה המזרחית של הר הבית מימי החשמונאים. הורדוס הרחיב את הר הבית דרומה, צפונה ומערבה, אבל לא מזרחה. בהרחיבו את משטח הר הבית דרומה הוסיף הוא את קטע הקיר בן 32 המטרים וחיברו לפינה הדרומית-מזרחית שקדמו לו. סיוע להנחה זו מתקבל מן המקורות הקדומים, הרואים בכותל המזרחי של הר הבית, על אולם העמודים שעמד עליו, שריד קדום מימיו של שלמה המלך. מכל מקום קדום הוא לפיהם לימי הורדוס. קשיים אחדים מתעוררים בזיהוי קטע מן הכותל המזרחי, עד ל"תפר",

שרידי החקרה מדרום לשערי חולדה.

עם חומתה המזרחית של החקרה. הכותל המערבי הוא פרי ההרחבות שהרחיב הורדוס את הר הבית בכיוון מערב. אם נניח שהכותל המזרחי הוא אכן קיר של החקרה, לא נותר די שטח שבו נוכל למקם את הר הבית בזמן החשמונאים, שכן הכותל המזרחי צריך להימצא אז ממערב לכותל המזרחי בימינו. יותר מהותית היא הטענה, שקטע זה מתנשא לגובה של שלושים מטרים לפחות, ואין לישיב את תיאור הריסתה של החקרה עד היסוד עם העובדה שנותרו ממנה קירות המתנשאים לגובה כה רב, ועם עצם הרעיון שהיה טמון בהריסתה. עוד קושי, חמור לא פחות, טמון בזיהוי הקיר המזרחי של הר הבית עם חומתה של החקרה: את המצודה בנה אנטיוכוס, שונא ישראל, מתעבו של בית המקדש ומטמאו. האם היה מעז מישו להשתמש בקירות שבנה הוא, ולא עוד אלא לצורכי הר הבית? שכן יש להדגיש זאת שוב: בזמן שבית המקדש עמד על תלו, מאז שיפץ אותו הורדוס, לא קמו עוררין על כך שהקיר, המזוהה כקיר החקרה, הוא חומתו המזרחית של הר הבית.

החומה המזרחית של הר הבית בימינו היא אפוא חומתו המזרחית של הר הבית בימי בית שני. חלקה הגדול – מן "התפר" צפונה – הוא פרי מעשי החשמונאים ואולי קודם להם, וחלקה הקטן, מדרום ל"תפר", הוא פרי ההרחבה שהרחיב הורדוס את מתחם הר הבית. מכאן, שגם באמצעות ניסיון זה לא נפתרה חידת המצודה היוונית בירושלים.

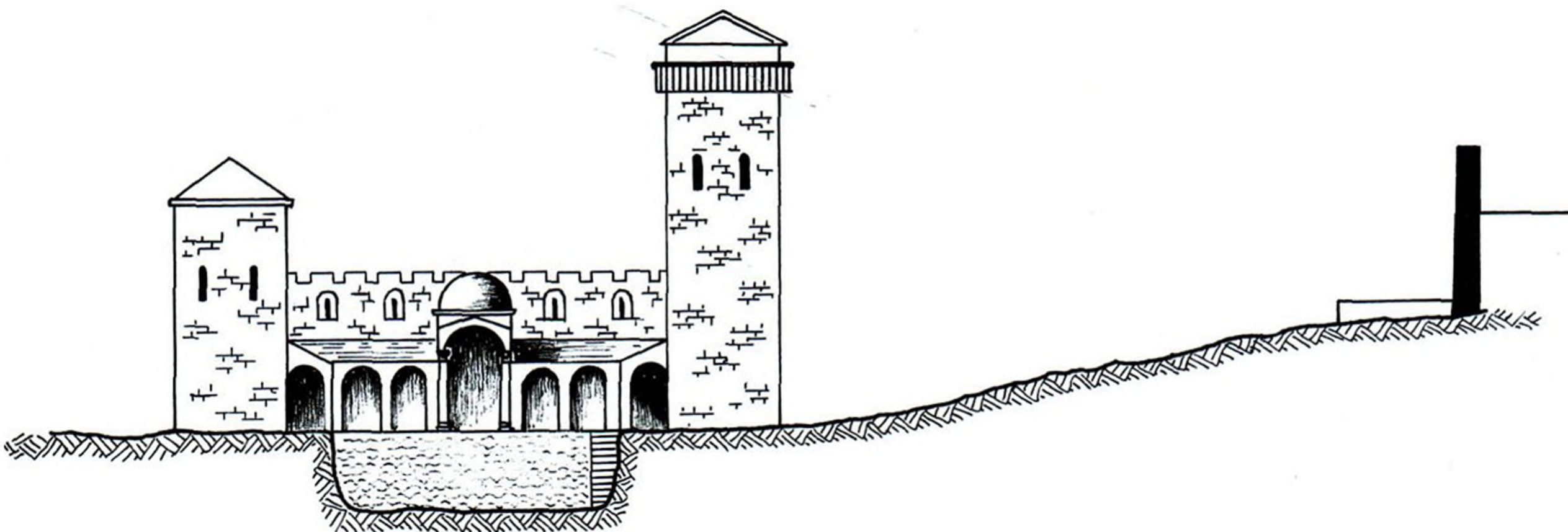
תגלית שנתגלתה בחפירות כבדרך אגב הביאתנו למסקנה, שמצאנו את שרידיה של המצודה. תגלית זו אינה מחייבת לתקן כל מקור עתיק. היפוכו של דבר – כל כולה תואמת את המקורות ואת התיאורים של האירועים הקשורים במצודה זו.

ראשית המעשה בקבוצת מתנדבים צעירים מארצות הברית. ארגון בתי הכנסת הקונסרבטיביים בארצות הברית נהג להשתתף בחפירותינו במשך חודשי הקיץ. בכל קיץ מגיעות לישראל לביקור ולסיור קבוצות נוער מארגון זה. הם מטיילים בכל הארץ, מכירים את ירושלים ועובדים בחקלאות. נענינו לבקשתם, שכל מחזור שלהם ייטול חלק בחפירה במשך שלושה ימים. מדובר היה בימי עבודה מרובים, שכן הנערים והנערות הגיעו אלינו בעשרה מחזורים בכל קיץ, עשרות מהם בכל מחזור.

לא היה מקובל עלינו להעסיק מתנדבים לשלושה ימים בלבד, אבל שוכנענו להסכים לכך, כאשר הודגשה לפנינו משמעות החוויה שיש בעבודה זו לגבי הנערים, והיסוד החינוכי הטמון בה. קל היה לנו גם לסכם עמם את פרטי העבודה, שכן השיחות נערכו בחורף, כמה חודשים לפני בואם. והנה הגיע היום ועמו הודעת הטלפון: "מחר אנחנו אצלכם". ההודעה ניחתה עלינו כמהלומה: היכן נכניס עוד שמונים מתנדבים בין הארבע מאות שכבר עבדו בשטח? בעיה נוספת הייתה העדר כוח אדם מקצועי מספיק שילמדם את סוד העבודה וישגיח עליהם, שכן מקץ שלושה ימים והם שוב אינם, ומיד אחר כך – מחזור חדש. פתרנו את העניין בכך שהועדנו להם שטחים שהצריכו עבודה גופנית קשה, שאינה כרוכה בידע רב, בעיקר העברת שפכים משטחים פגועים והרוסים למרחקים ארוכים. בסופו של דבר יצאו שני הצדדים נשכרים: הם חוו חוויות עמוקות, ואנו קיבלנו לעבודה נוער נפלא, שעבד במרץ בלתי נלאה. שטח שכזה נמצא מדרום לשער חולדה המערבי. במרחק כ-40 מטרים ממנו היה שטח, ששרידיו הקדומים נפגעו קשה ממחצבת אבנים מימי הביניים, ששימשה את בוני החומה של העיר באותו אזור. מצאנו לנכון לנקות את כל שטחה של המחצבה כדי לראות אם בשוליה מצויים שרידים מתקופות קודמות לה, היכולים להשלים את ידיעותינו על השטח. ואכן כך היה: נמצאו במחצבה שרידים מתקופת האיסלאם הקדום, מהתקופה הביזנטית ומתקופת בית שני. בכל השרידים האלו פגעה המחצבה פגיעה קשה, אך חשיפת השטח כולו וניקויו הוסיפו לנו מידע חשוב.

ההפתעה הגדולה הייתה חשיפת מקווה טהרה מתקופת בית שני, ובסמוך – מערכת בורות מים ושרידי בנייה ציבורית עליהם, קטעי קירות מטויחים ושרידי רצפות פסיפס עדינות. עוד רבתה ההפתעה כשהתברר ששרידים אלו מצויים על הריסותיה של בריכת ענק מטויחת, שאף היא

שחזור החקרה – הצעה של מבנה קטן.

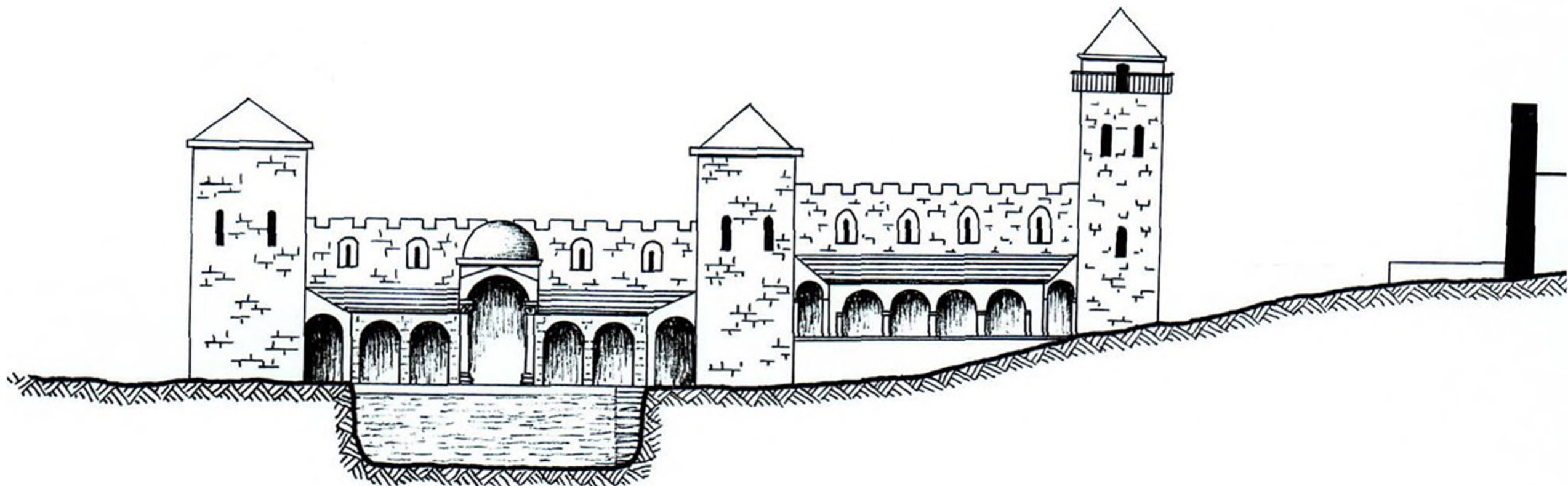
כנראה מימי בית שני. מכאן, שמתחת למבנה ציבור, שחיוו נסתיימו עם חורבן ירושלים בשנת 70 לספירה, מצויים שרידי בריכה רחבת ממדים, שאף היא מן התקופה ההלניסטית. מידות הבריכה 20x15 מטרים בערך, והיא חצובה בסלע, בצדה הצפוני, המזרחי והמערבי, לעומק ניכר. במרוצת הזמן נחשפו בהריסותיה גם שברי כלי חרס. כלי חרס אלה היו אופייניים למאות השלישית-שנייה לפני הספירה. ביניהם מספר טביעות חותם על ידיות וכן טביעות בעברית שבהן נזכר שם יהודה וירושלים. טביעות אלו, יש הרואים בהן את חותם השלטון על כדים שנוצרו עבורו או מטעמו. שמה של הפרובינציה יהודה בימי פרס ובזמן שלטון היוונים בארץ היה פחוות יהוד, ושם בירתה – ירושלים. שמות אלה נשתמרו גם בזמן שלטון החשמונאים וגם בימי הורדוס ויורשיו.

לצד הבריכה הגדולה, מצפון-מזרח לה, מצויים שרידי מבנה רב חדרים שמרתפיו-חדריו התחתונים נחצבו בסלע האם. היו אלו חדרים סדורים זה ליד זה ודלתות מחברות ביניהם. קירותיהם טויחו בטיח לבן נאה. שני שלבי בנייה מצויים בהריסות מבנה רב חדרים זה. בשלב הראשון נחצבו כמה מקוואות ובורות מים הקשורים במקוואות לתוך חלל החדרים. אלו הרסו את מבנה החדרים והוציאו מכלל שימוש אפילו את שרידי חדריה. מאוחר יותר פונו בתי המגורים, שהמקוואות ובורות המים היו במרתפיהם, ונבנה הרחוב המרוצף שבדרום הר הבית, בחזית שערי חולדה.

מבנה החקרה עמד אפוא מדרום להר הבית ונהרס עד היסוד. על הריסותיו הוקמה שכונת מגורים ובה בתים פרטיים, על המקוואות ובורות המים שבהם, כפי שנעשה בכל בתי שכונת המגורים שבאזור הזה. בשלב הבא הפקיע הורדוס את השטחים האלה לצורכי הרחובות והכיכרות שליד הר הבית. שני השלבים האחרונים, בני המאה הראשונה לפני הספירה, דוחקים את השלב השלישי, הוא שלב מבנה החדרים החצובים בסלע, למאה השנייה לפני הספירה.

גם כך עדיין נמצא המבנה במרחק סביר משערי הר הבית, כ-40 מטרים מדרום לקיר הדרומי ולשערים של הר הבית בימי החקרה. בניית החקרה ומגדליה במקום זה לגובה של 20 מטרים אפשרה תצפית לחצרות הר הבית, כפי שמתואר במקורות. ניתן אפוא ליחס למבנה החקרה שתי תבניות אפשריות: האחת – מצודה במתכונת קטנה, והשנייה – מצודה במתכונת גדולה, שהבריכה היא רק חלק ממנה.

שחזור החקרה – הצעה של מבנה גדול, אפשרות סבירה יותר.

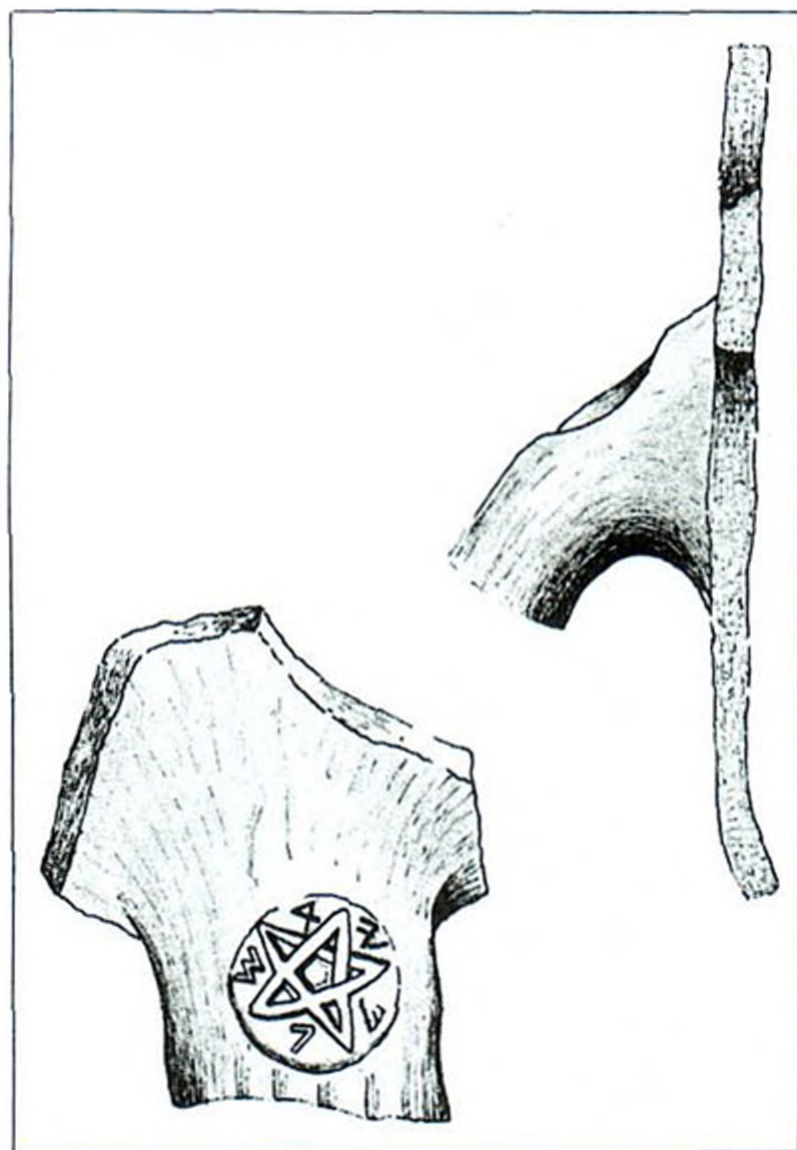

טביעת חותם על ידית קנקן יין מטיפוס הקנקנים ה"רודיים".

לצד אלו נמצאו טביעות על ידיעות, המוכרות בכינוי "טביעות רודיות". מוצאם של כדים אלה באי רודוס ובהם הביאו לארץ יינות יבוא טובים. על ידיעות הכדים נמצאו טביעות הייצור של היצרנים ותאריכיהן. עדיין לא ברור אם אלו הן טביעות יצרן הכדים או טביעות יצרני היינות. אם האפשרות השנייה היא הנכונה, הרי שסימון שנת ייצור היין איננו המצאה צרפתית. מכל מקום, תאריכי הכדים הללו – מחצית המאה השנייה לפני הספירה, אינם מוטלים בספק.

בחפירות השונות שנעשו בירושלים, הן בזמנים שעברו הן בזמננו, נחשפו ממצאים רבים מעין אלו, ותמיד קרה הדבר באזור הזה או מדרום לו; אפשר להסביר ממצאים אלה כשפכים שנזרקו בתום השימוש. הבריכה לא עמדה עזובה, אלא הוקפה במבנה. תכניות כאלו של מבנה רב חדרים, הבנוי סביב חצר קטורה, מוכרות לנו. החצר שימשה למעשה בריכה גדולה

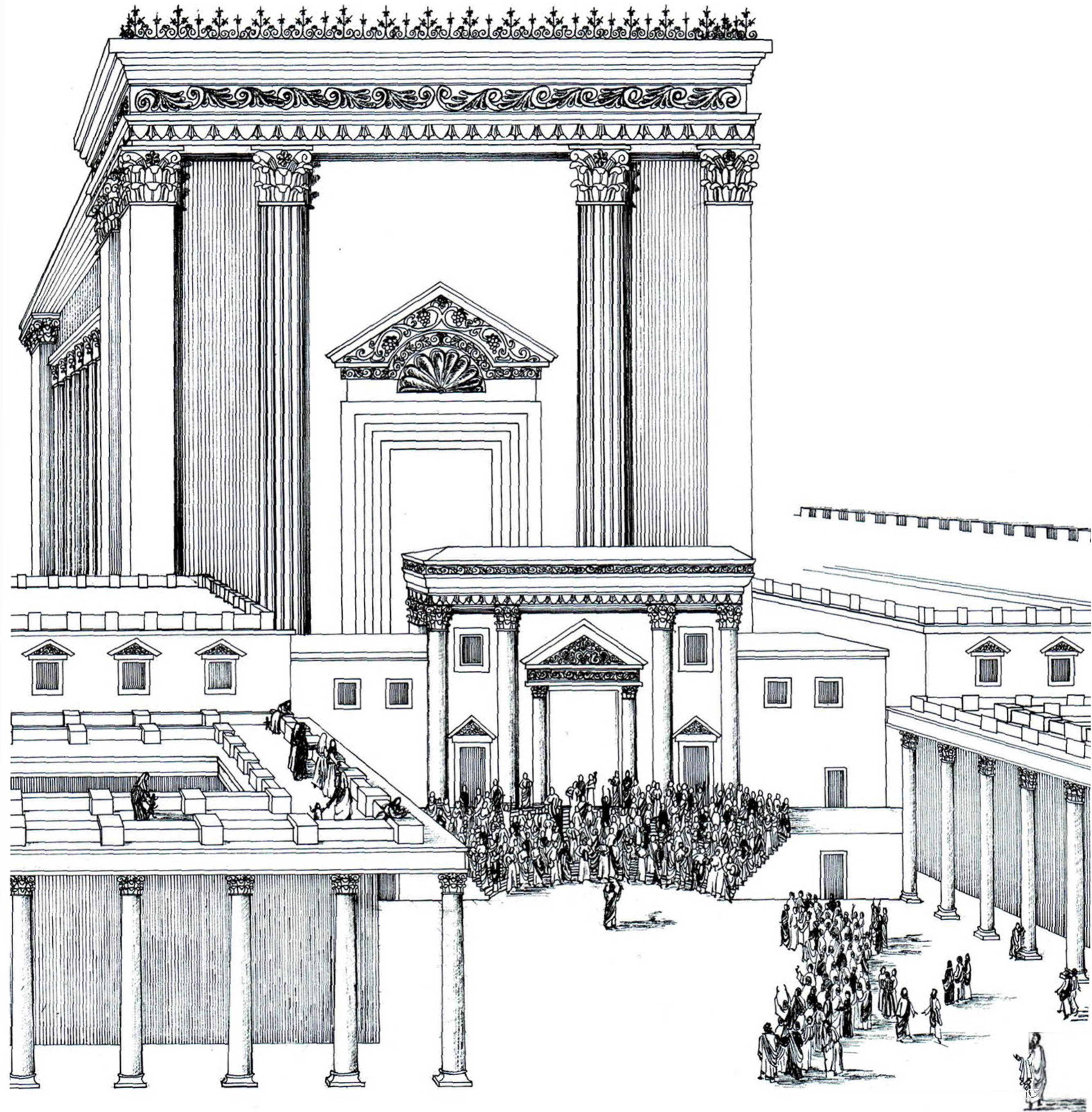

קנקן חרס מהאי רוזוס, נושא טביעות חותם על ידיותיו.

למעלה משמאל: טביעת חותם על ידית קנקן חרסי: "ירשלם".

למטה משמאל: טביעת חותם על ידית קנקן חרס: "יהד".

לאגירת מים. היא הייתה מקורה ותקרתה שימשה רצפת החצר. צורה אחרת, שאף היא הייתה מקובלת, מלמדת על מבנה רב חדרים, שהקיף בריכת מים קטורה, שנועד לצורכי ספורט ונוי. צורה זו דומה יותר למה שמצאנו בשטח וקרובה יותר לתרבות יוון באותם הזמנים. אגף הבניין, שנמצא מצפון לבריכה, נבנה אפוא על הסלע הגבוה שמדרום לשער חולדה בשלהי בית שני. במקום זה די בבניין המתנשא לגובה של 20 מטרים בלבד כדי שמגגו תיראינה חצרות המקדש כמונחות על כף היד. אם נקבל את ההנחה ש"התפר" הוא אמנם קו החומה הדרומית של הר הבית בימי החשמונאים ולפניהם, הרי שחומת הר הבית הדרומית על שעריה נמצאו במרחק של 70 מטרים מהמצודה היוונית. כל תיאורי המצודה במקורות המצויים בידינו תואמים מקום זה להפליא. הממצא הארכיאולוגי והארכיטקטוני תואם אף הוא.

4. מימי הורדוס ועד לחורבן

הר הבית בתפארתו

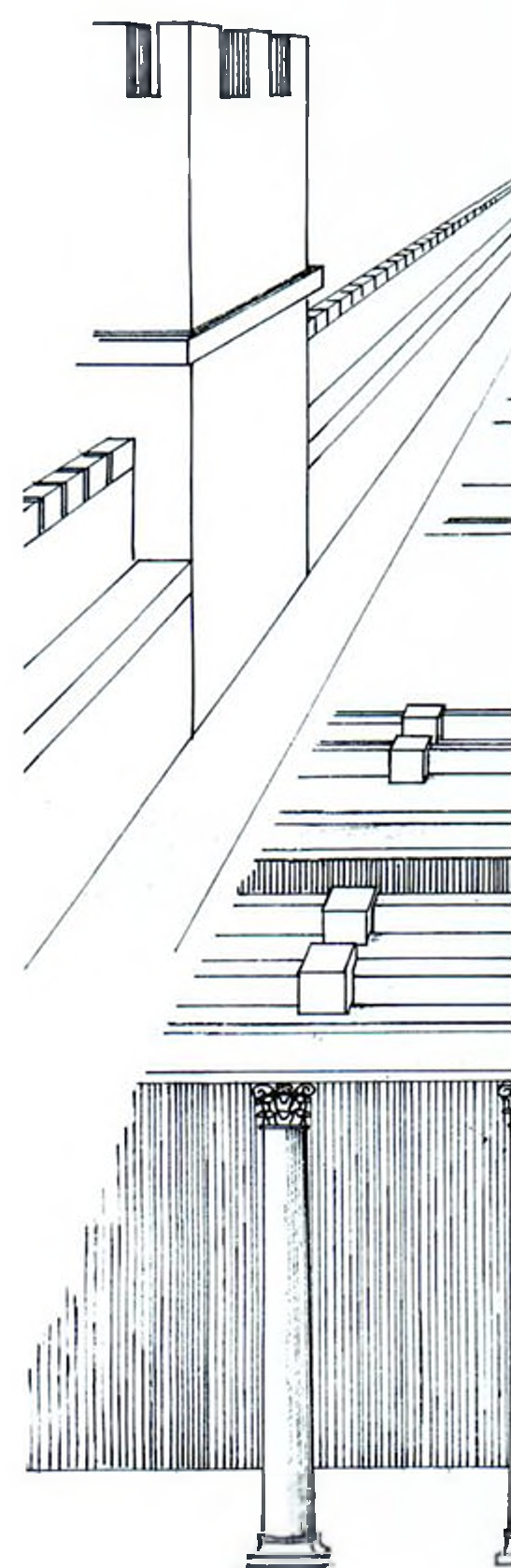
ירושלים, שנת 70 לספירה; המצור הכבד שהטילו טיטוס וליגיונות רומא על העיר נמצא בעיצומו. הרומאים מנהלים את קרב המצור באיטיות, אך בבטחה. בתוך העיר, בקרב היהודים הנצורים, מחריפים רגשות התסכול. הרעב מחריף, ותחושה של כישלון מר עומדת בפתח; ואולם על כניעה אין חושבים. באותה השנה, בימיו הראשונים של חודש אב, לאחר חודשי מצור ארוכים ופעולות התשה, ברור היה שנפילת העיר והר הבית היא עניין של ימים: יום, יומיים, שבוע לכל היותר. אז כינס טיטוס את המטה הכללי של הגייסות הלוחמים, מפקדי הליגיונות, לדון במה שיעשה לאחר פריצת כוחות רומא אל העיר. הכינוס נערך כנראה במרומי הר הזיתים, מקום שהר הבית נצפה ממנו בכל הדרו. עדות מאותו הכינוס מצויה בספרי אחד מגדולי ההיסטוריונים הרומיים – טקיטוס: "הם אומרים", מספר הוא, "שטיטוס, אשר כינס את מועצתו, הצהיר שהעניין הראשון שיש להחליט עליו הוא, אם להחריב את בית המקדש, מן הגדולים שבמפעלי הבנייה שהקים האדם מעודו". והוא ממשיך: "אחדים סברו שלא נכון יהיה להרוס בניין מקודש, שיצאו לו מוניטין כגדול שבין מפעלי אנוש..."

מתיאור זה עולים גדולתו, תפארתו וייחודו של הר הבית; מפקדי צבא קשוחים, העומדים על סף סיומה של מלחמה קשה ואכזרית, ומוחם טרוד בבעיה המרכזית שתעמוד לפניהם לאחר הכיבוש: הלהרוס את המבנה ששמעו יצא לפניו כגדול במפעלי הבנייה של האנושות, אם לאו? כמקובל באורחות המלחמה של אותם הדורות, עם שהוכנע במלחמה לאחר שהתמרד – אין מנוס מלהרוס את קודשיו. על אחת כמה וכמה כשמדובר באומה היהודית, שעיקשותה ומרדנותה נובעים מעצם השקפת עולמה ודתה, מה עוד שבית המקדש והר הבית תופסים מקום כה מרכזי בדת היהודית ובהשקפותיה הלאומיות. אלא שהמוניטין שיצאו לבית המקדש כאחת מיצירות התרבות המעולות של הדורות עומדים מנגד ודורשים לנהוג במקרה זה שלא כמקובל.

מפקדי רומא ומצביאיה, שתרבותם החומרית ידעה להעריך מפעלים ארכיטקטוניים מעולים, הראו רגישות גדולה במיוחד, וזוהי למעשה משמעותם של דברי ההיסטוריון הרומי טקיטוס.

הדים לתפארתם של הר הבית ובית המקדש שעוצבו ונבנו בידי הורדוס, מצויים כמובן במקורות יהודיים בני התקופה. "מי שלא ראה בניין הורדוס לא ראה בניין נאה מימיו". מימרה זו ודומותיה לקוחות מדברי חכמי ישראל, אנשי הרוח היהודים שעיניהם ראו מפעלי פאר רבים, וערים כרומא, אלכסנדריה, אנטיוכיה ואתונה לא היו זרות להם.

יותר מכול עולה תמונת תפארתו של הר הבית מן הרשמים והתיאורים הנזכרים בכתביו של ההיסטוריון היהודי, היסטוריון המרד הגדול – יוסף בן מתתיהו. אדם זה, המוכר גם בשמו הרומי, יוספוס פלביוס, חי בתקופה שבית המקדש היה בשיא תפארתו, והוא גם היה עד לחורבנו. כיליד ירושלים וכבן למשפחת כוהנים, הכיר את בית המקדש ואת הר הבית לפרטיהם, ופרקים שלמים בספריו הקדיש לתיאוריהם. מן התיאורים עולה

שחזור חזית בית המקדש כפי שהיה בימיו של הורדוס.

תמונה כה מפתיעה ומפורטת על חוסן המבנה ותפארתו, עד שעניינים רבים בהם נראים כלקוחים מעולם הדמיון. בסכמו מסכת של תיאורים בשבחי הר הבית והמקדש אומר וסף: "במראהו החיצון של ההיכל היה כל מה שיש בו כדי להרהיב עין ולב". הוא מביא פרטים רבים על האדריכלות ומערכות הבנייה ומעמיד לפנינו מבנה שקשה לתארו בלי לראותו תחילה. אף על פי כן, מרבית החוקרים לא נטו לקבל את דבריו כעובדות לאשורן והתייחסו לתיאוריו כאל גוזמאות מזרחיות. במעט סלחנות ניסה אחד החוקרים להגן על "גוזמאותיו" של יוסף בן מתתיהו. לדעתו, נכשל יוסף בשכחה, שבאה לו כנראה מפני היותו בריחוק מקום מן המקדש, וגם מתוך אורך הזמן ומתוך היסח הדעת עקב שאון החיים ומנעמיהם ברומא, ובייחוד בהיכל הקיסר, ששם ישב בעת שכתב את ספריו.

עתה אפשר לומר שמסכת התגליות שנחשפה בחפירות הארכיאולוגיות, שעליה מצויים נתונים בספריו של יוסף בן מתתיהו, לא רק שאין גוזמאות בתיאורה, אלא שיש תיאום מפליא בינה ובין מה שנתגלה בשטח. מידת הדיוק בעובדות שמביא היסטוריון זה היא מעולה ויוצאת דופן. זאת באשר לעובדות. ובאשר לניתוחיו של יוסף, לניסיונותיו לפרש את העובדות ולהסיק מהן מסקנות – על אלו אפשר להתווכח ואפשר אף לחלוק עליו, ומטבע הדברים שכך יהיה.

בית המקדש השני הורחב בימי הורדוס, ברבע האחרון של המאה הראשונה לפני הספירה, ונהרס מקץ קרוב למאה שנים, בשנת 70 לספירה. על תיאורי תפארתו אפשר להוסיף מקורות כהנה וכהנה, אך מתוך כולם עולה תמונה של אחד הגדולים שבמפעלי האדם והגדול שבבתי המקדש שנבנו אי פעם.

מדוע דווקא בירושלים
נבנה הגדול במקדשים?

שאלה זו כבר שאלו ראשוני החוקרים. אלה, כיוון שידעו שבונה מתחם הר הבית ומחדש ההיכל הוא הורדוס המלך, תשובתם הייתה פשוטה. הורדוס הצטייר בעיניהם כמלך רשע, אכזר וקשוח, שיותר משרצה בטובת ממלכתו ונתיניו, את שמו ביקש להנציח. לפיכך, כך סברו, הקדיש הוא את מרבית משאבי הממלכה לבנייה אדירה זו בירושלים, בידעו שמפעל זה יביא לו שם עולם. ואולם כאשר עוסקים בחקר מעשיהם של מדינאים, יש להיזהר ממתן תשובות פשטניות. יש מחכמי ישראל בעבר שניסו להתמודד עם שאלה זו. תשובתם הייתה, שהורדוס חשב לכפר על עוונותיו האישיים, ובבניית הר הבית אפשר היה לראות מעין כפרת עוונות. לדעתנו, התשובה לשאלה זו טמונה בצרכים המעשיים של השעה ובפתרון סבך הבעיות שיצרה תנועת עולי הרגל ההמונית באזור הר הבית. שיקולים אלה הם שהכתיבו את הקמתו של המבנה בממדיו האדירים.

מאז הקימו שלמה המלך ניצב בית המקדש בראש כיפת הר, הוא ההר שלימים נודע כהר הבית. כיפת הר זו הייתה קטנה ומדרונות תלולים תחמו אותה ממערב, מדרום וממזרח. בכיוון צפון נתמשכה מן הכיפה שלוחה שטוחה לאורך כמה עשרות מטרים בקו גובה אחד עם הכיפה עצמה, ואף גבוה מעט ממנה. שם התחיל מדרון מתון, שירד לכיוון האוכף שבין שלוחת הר הבית ובין הרכס שמצפון לה. הקהל שנהר לאזור בית המקדש נאלץ להתכנס בשטח מצומצם שנותר על כיפת הר הבית, שעל מרבית שטחו נבנה המקדש עצמו. במציאת פתרון לבעיה זו כבר עסקו ראשוני הבונים בהר הבית, והפתרון שלהם נמצא בבניית קירות תמך על מדרונות ההר. קירות

תמך אלה נועדו לתמוך ברחבה שהקיפה את המקדש במפלס אחיד ואפשרה לקהל גדול יותר ליטול חלק באירועים שנערכו מסביב למקדש. פתרון זה, שהורדוס ומהנדסיו אימצו, העניק להר הבית את ממדי השיא הנוכחיים. שאלה המתעוררת בקשר לסוגיה זו היא: מדוע עלה העניין על פרק בזמנו של הורדוס? בתקופה שקדמה לבניית מפעלו של הורדוס ישב עם ישראל ברובו בארץ ישראל. אבל כבר באותה התקופה מצויות היו קהילות יהודיות גדולות וחשובות בכל חלקי עולם התרבות של אותם הזמנים. קהילה יהודית ענפה ופורחת ישבה בתחומי האימפריה הפרתית, בין הפרת לחידקל, ובניה היו צאצאיהם של גולי בבל שלא חזרו לארץ בזמן שיבת ציון. קהילות חשובות ונכבדות ישבו בסוריה, בפיניקיה ובאנטוליה, וכן בשאר הארצות השוכנות לחופי הים התיכון: במצרים ובצפון אפריקה, בספרד, באיטליה, ביוון וכן גם באיי הים; נודעת בחשיבותה ובעצמתה הייתה הקהילה היהודית שישבה ברומא. בכל ארצות מושבן בלט מעמדן של הקהילות היהודיות בהשוואה לכלל האוכלוסיה, ואיכותן הייתה ביחס הפוך לכמותן. יהודי התפוצות החזיקו בתפקידים חשובים במנהל הציבורי, במסחר הבינלאומי ובחיי הכלכלה, ואף בחיי התרבות ניכר רישומם.

לפני יהודי ארץ ישראל עמדה אז השאלה כיצד יש לנהוג ביהודי הגולה: האם לראות בהם אחים לכל דבר, או האם יהודים הם רק אלו הגרים בארץ יהודה? ברור היה, הן מבחינה רגשית והן מבחינה מדינית-כלכלית, שככל שאפשר יהיה לשמר את תחושת אחדותו של העם בין כל הקהילות, כן ייטב הדבר. נותרה אפוא רק השאלה כיצד יש לתרגם תחושה זו לשפת המעשה, והתשובה עליה נמצאה בהדגשת ייחודו הבלעדי של מקום הפולחן אשר בירושלים – הר הבית ובית המקדש שעליו. אל המקום הזה יש להפנות את מיטב המאמצים, ואליו יש לכוון את משאת נפשו של העם היושב בפזורה. במסגרת זו טיפחו עד למאוד את העלייה לרגל לירושלים בחגי ישראל ומועדיו. העלייה לרגל והביקור בהר הבית הפכו מאז מטרה לכל יהודי באשר הוא, ותנועה זו סחפה המונים ואף הגבירה את העליות לרגל בתחומי הארץ. יש האומדים את מספר עולי הרגל בתקופה זו ב־80 אלף עד 100 אלף נפש בכל עלייה. נחיל אדם זה, שפקד את ירושלים בחגים, העמיד בפני פרנסי העיר אתגרים לוגיסטיים ראשונים במעלה. יותר מכול הכרחי היה לאפשר לכל ההמון הרב הזה לבקר במועד אחד במתחם שסביב בית המקדש בהר הבית. ירושלים הייתה אז אחת מן הגדולות שבערי העולם העתיק ומספר תושביה היה כ־150 אלף ועד 200 אלף נפש. הוסף על מספר עולי הרגל את רבבות בני העיר ירושלים עצמם, שאף הם רצו לקחת חלק בטקסי העלייה להר הבית, והרי לך קהל של קרוב לעשרים ריבוא בני אדם המתקבצים יחד למקום אחד. תנועה כה רבה למקום אחד ובזמן אחד נדירה אפילו בימינו.

ממדי הבנייה בהר הבית נועדו אפוא לאפשר לקהל עצום זה להתקבץ ברחבה שמסביב למקדש כדי שיוכל להשתתף בטקסי הפולחן שנערכו בהר הבית; בכך יש להסביר את מפעל הבנייה האדיר, שעיקרו היה הרחבת קירות התמך שעל מדרונות הר הבית והגדלתם.

משמצא הורדוס לנכון לבנות את הר הבית כך שיוכל לקלוט אל תוכו את כל עולי הרגל לירושלים, ידע שהוא חייב להסיר כל התנגדות בקרב אנשי יהודה וירושלים על מפלגותיהם. התנגדויות על רקע של חשדות בדבר

נאום הורדוס

כוונותיו של הורדוס, זה המלך בחסדי קיסרי רומא, צפוי היה שתתעוררנה. הורדוס מצא אפוא לנכון לשאת נאום לפני נבחרים העם על פרטי תכניתו. את הנאום מביא לנו יוסף בן מתתיהו, והוא שהעתיקו ככל הנראה מארכיון חצר המלכות.

וכה אמר הורדוס:

בני ארצי החביבים! חושב אני, כי אך למותר הוא שאדבר לפניכם על כל מפעלי אשר פעלתי מיום מלכי, אף כי כולם היו מכוונים יותר לשם ביטחונכם מאשר להגדיל את כבודי. ויען כי גם בעתות מצוקה חשתי להושיעכם, ובבניינים אשר בניתי דאגתי לביטחונכם יותר מאשר לביטחוני, על כן הנני בטוח כי רק על פי רצון ה' נחיתי את עם היהודים לעושר אשר לא ידעו כמוהו קודם לכן. אך כאמור, חשבתי למותר לפרט לפניכם את כל פרשת מפעלי בארץ ואת דבר הערים אשר בניתי בארצכם ובגלילות השייכים לה למען הרים את ערך עמכם למאוד, כי הלוא כל זה גלוי וידוע לכם למדי. אבל עתה רציתי רק להוכיח לכם במלים אחדות, כי המפעל הזה אשר אני נכון לגשת אליו, גם הוא מיועד אך ורק לרומם את כבוד ה' ואת כבודכם אתם. אבותיכם בנו את המקדש הזה לכבוד אל עליון בשובם מבבל, אולם חסרו לו שישים אמה בגובהו, לעומת גובה המקדש הקדום אשר בנה שלמה. אך לא מרפיון צדקתם עשו אבותיכם כן, כי לא בהם היה תלוי הדבר הזה – להרים את המקדש לגובהו הראשון. כורש ודרינש בן היסטספס התוו לפניכם את התכנית לבנות על פיה את המקדש, ובהיותם משועבדים למלכים האלה ולבאים אחריהם, ואחרי כן למלכי מקדוניה, לא הייתה להם היכולת לשוב ולהרים את מזכרת הנצח הזאת, ליראתם את ה', לגובהה הקדום. והנה, יען כי בחסד אל הגעתי למלכות, ואזכה לימי שלום ארוכים, ואאסוף אוצרות רבים, וארכוש הכנסות גדולות, ומה שנכבד ביותר, ואשר אוכל לאמור בכל פה, כי את הרומאים, מושלי התבל, הנני עומד בקשרים ידידותיים, על כן אמרתי, אתאמץ ואשלים את אשר לא יכלו אבותינו לעשות מתוך אונס ומתוך שעבוד לשלטון הזרים. ובזאת אשלמה נא לאלוהים תודות בעבור כל חסדיו אשר עשה עמי בכל ימי מלכותי (קדמוניות היהודים, טו יא, 382).

ואכן נאום זה, הבנוי כהלכה – דגם לכל שליט הפונה לעמו – השיג את מטרתו, ואין אנו שומעים על מוקדי התנגדות לתכנית הורדוס. להפך, כוחות מעולים נרתמו לביצוע המשימה. ואולם בכך לא היה די; לאחר הסרת התנגדות היהודים, היה צורך גם בהסכמתה של רומא.

רומא מסכימה – בדיעבד

הרחבת מתחם הר הבית חייבה כאמור הקמת קירות תמך אדירים, וכדי שיוכלו לשאת בעומס המבנים, היו הקירות האלה איתנים מאוד. ההלכה הנוגעת לכניסה להר הבית חייבה שייבנו בו שני שערים. מיעוט השערים שיווה למתחם תכונות של ביצור. ואכן, בזמן המרד הגדול התבצרה בו קבוצת קנאים והיא החזיקה מעמד בו פרק זמן ממושך. כיצד אפוא הסכימו שלטונות רומא לאפשר להורדוס לבנות מבנה, שבעתיד יוכל להיות מטרד לעצם שלטונם בירושלים?

אין בידינו מקורות המעידים על בקשת רשות לבנייה מן השלטונות הרומיים, ואף אין מקורות המעידים שהיו ניסיונות מצד הרומאים להפריע למהלך הבנייה. מדרש אגדה המצוי במקורותינו, והמבוסס על בבא בתרא ד עא, מספר, שהורדוס היה ירא משלטונות רומא והתייעץ באחד החכמים ושמו בָּבָא. וכה יעץ לו בָּבָא:

שֶׁלַח אֲלֵיהֶם [לרומא] צִיר לִבְקֶשׁ מֵהֶם רִשְׁיוֹן; וְשֶׁהָהָצִיר שָׁנָה בִּלְכָתוֹ, שָׁנָה בְּרֹמָא

ושנה בשובו, בין כה וכה הרוס את המקדש ובנאהו. ותישר עצת בָּבָא בעיני הורדוס, ויעש כן. ומרומא כך ענוהו: אם טרם הרסת – אל תהרוס! אם הרסת – אל תבנה! ואם הרסת ובנית – אכן, כן מעשי עבדים מתפרצים: אחרי עשותם מעשה יבקשו עליו רשיון!...

אין לדעת אם במדרש אגדה זה מצוי גרעין של אמת היסטורית, דהיינו, שהוקדמה העשייה להרשאה. מכל מקום, דברים כגון אלו כבר היו מעולם. יש להניח שהורדוס, כדרכו, ידע למצוא את שביל הזהב ללבות מנהיגיה של רומא כדי להשיג מהם את הרשות לבנייה. כישרונו המדיני לימד אותו כיצד יש "למכור" את העניין לשליטי רומא ובאיזו "עטיפה" להביאו לפנייהם. מכל מקום, בירושלים עצמה בנה הורדוס מצודה חזקה, סמוך לארמון המלך, ולא שמענו שרומא הקשתה עליו במלאכתו זו. אין בידינו עדויות שבמפעל כלשהו ממפעלי הבנייה הרבים האחרים שלו נתקל הוא בקשיים בהשגת הרשאה לבינויו – והורדוס הרי הרבה לבנות מבצרים ומצודות ברחבי ממלכתו.

מידותיו של הר הבית

הר הבית היה כאמור הגדול שבמתחמי המקדשים של העולם העתיק. מידותיו של הר הבית כיום הן כדלקמן: הקיר הדרומי, או הכותל הדרומי, הקצר שבקירות המתחם, אורכו 280 מטרים; אורכו של הכותל המזרחי 460 מטרים; הכותל המערבי, הארוך בכותלי הר הבית, אורכו 485 מטרים; והכותל הצפוני אורכו 315 מטרים. מתחם הר הבית היה אפוא בעל צורת טרפז, ששטחו 144,000 מטרים רבועים. אכן, רחבה יוצאת דופן בממדיה: שנים עשר איצטדיוני כדורגל על מושביהם אפשר היה להכיל בתחום שטחה!

גובהם של קירות הר הבית התנשא לרום של 30 מטרים מעל לפני הרחובות המרוצפים שלמרגלות הכתלים, כגובהו של בניין בן עשר קומות! בפינות הר הבית נבנו מגדלי פינה, וגובה הכתלים בפינות התנשא לפחות 35 מטרים מעל למפלס הרחוב. יסודות הקירות העמיקו מתחת לרצפות לעתים לעומק של 20 מטרים, דהיינו, במקרים מסוימים היה גובהו של הקיר הבנוי מעל ל-50 מטרים (וראה להלן, בפרק על כותלי הר הבית). מידות אלו הן מידות המתחם הארכיטקטוני ואינן מידותיו של הר הבית לפי דיני ההלכה.

טבעת ואבן חן בראשה

באמצעות קירות התמך נוצרה רחבת ענק סביב המקדש – רחבת הר הבית. רחבה זו נתמכה באמצעות קירות התמך האדירים – הכתלים. נוסף על תפקידם בתמיכת הרחבה, סיפקו הכתלים עוד שני פתרונות לבעיות ארכיטקטוניות ראשונות במעלה.

בראשית ימי המקדש, מאז ימי שלמה ויורשיו, מלכי יהודה הראשונים, רם ונישא היה הר הבית – ובראשו המקדש – מעל שאר חלקי העיר, ואף גבוה היה מן האַקְרופּוֹלִיס, הוא העֶפֶל – אזור הארמונות ובתי הממלכה. תושבי העיר התגוררו למרגלותיו של הר האלוהים. המבנה הטופוגרפי של העיר הניח את הדעת, שכן ארון הברית ומשכן האלוהים שכנו במקום שהיה נישא מעל כל מגורי אדם בעיר עצמה. במרוצת השנים, עוד בתקופת בית ראשון, וביתר שאת בתקופת בית שני – במיוחד בימי החשמונאים, קודמי הורדוס בשלטון על יהודה – הופרה המוסכמה הזאת. ירושלים גדלה, תושביה התרבו והשטח שבעיר דוד צר היה מלהכיל את כל אוכלוסייתה.

העיר שיוועה אפוא לשטחי קרקע נוספים. מדרך הטבע, בראשונה נתפסו הקרקעות שעל הגבעה שממערב לעיר ולהר הבית, ראשה של אותה גבעה ומדרונותיה המזרחיים הפונים כלפי הר הבית – אזורי הרובע היהודי והר ציון בימינו. גבעה זו גבוהה בכמה עשרות מטרים מפסגת הר הבית. נוצר מצב חדש שהדעת אינה סובלתו, שכן הר הבית הפך להיות נמוך יותר משכונות המגורים שממערב לו. דוד קבע את מקומו של בית המקדש ושלמה הנציחו בהשראה אלוהית, ובכך נקבעה הלכה לדורות. היה ברור ומובן שהמקום התקדש ואין כל אפשרות להינתק ממנו.

לו עסקנו בדת אחרת מדתות המזרח הקדמון ולא ביהדות, לא הייתה מתעוררת כל בעיה. באלה – עם השינויים בתכניתה של עיר ובמבנה, היה חל שינוי מקביל גם במיקום המקדש, שאותו היו מעבירים לאתר גבוה יותר ותואם יותר, מול השכונות החדשות. לא כך לפי השקפת העולם היהודית. לזאת נוספה בעיה אחרת: מידות המקדש נתקדשו בהלכה, ולא היה אפשר לסטות מהן אף לא כהוא זה. מידותיו של מקדש שלמה יפות היו למבנה ציבור נכבד בימי מלכי יהודה, ואילו בימיו של הורדוס, תשע מאות שנה לאחר ימי שלמה, היו מידותיו של בית המקדש כמידותיו של בית רגיל; קטנות היו ונעדרות הדר ארכיטקטוני. 60 אמות היה אורכו של המקדש, שהן 30 מטרים בערך. בהתחשב ביכולת הבנייה של הורדוס, אפשר היה להקים קיר שכזה באמצעות שלוש-ארבע אבנים. אך בדומה, לשאלת מיקומו של המקדש, כן בעניין זה: המידות קודש הן, ואין אפשרות אף להרהר בסטייה הקטנה ביותר מהן. אפשר היה אמנם לשפר את צורת המקדש, לצפותו בזהב ובאבנים יקרות, לקשטו ולפארו – ואכן כך נעשה – אך לא היה אפשר לחרוג מן המידות עצמן, אותן מידות שקבע שלמה בבנותו את המקדש. פתרון ארכיטקטוני מעולה ענה על הקשיים הללו שניצבו לפני המתכננים, והורדוס בראשם, ואף הוא תוצאת לוואי של מבנה קירות התמך – כותלי הר הבית.

כפי שראינו התנשאו קירות התמך מבחוץ לגובה של 30 מטרים. למרגלותיהם נסללו רחובות רחבים, ולצדי הרחובות נבנו חנויות. הללו היו נמוכות וגובהן 3 מטרים בלבד. בנייני העיר נבנו רק במרחק מסוים מן הכתלים, על מדרונות הגבעה המערבית, ונראו כמטפסים על המדרון, בית מעל בית, בשוותם לעיר צורת מושבי תיאטרון. יוסף בן מתתיהו, בתארו את מראה ירושלים מפינתו הדרומית-מערבית של הר הבית, אומר: "... שכן הייתה העיר שוכנת אל מול בית המקדש בצורת תיאטרון והייתה מוקפת גיא עמוק מצד דרום כולו" (קדמוניות היהודים, טו ה, 410). הפוך היה המראה שנשקף מכיוון העיר לעבר הר הבית, ובעמדך בסמטאות שבין הבתים הנמוכים, ובצפותך מזרחה לעבר הר הבית, הזדקר לעומתך קיר אדירים גבוה. אף שמבחינת קו הגובה המוחלט עמדת על מפלס השווה למפלס הר הבית, ואולי אף גבוה ממנו, הרי הכתלים הגבוהים יצרו אשליה אופטית של מקום רם ממך. ככל שירדת לעבר הרחוב שלמרגלות הר הבית, כן רבתה התחושה של גבהות הר הבית: אתה יורד וההר מתרומם ועולה לעומתך. אפשר להשוות את הכותל הדרומי ואת הכותל המערבי לזוג ידיים אדירות, המרימות את הר הבית ואת בית המקדש אל על.

כותלי הר הבית על מידותיהם הענקיות פתרו גם את שאלת ממדיו הקטנים של המקדש עצמו: למידת אורכם של קירות התמך לא הייתה כל מגבלה הלכתית, ואמנם קירות אלה היו הארוכים, הגבוהים והמרשימים

ביותר בעולם המקדשים הקדמון. קירות התמך נבנו בפשטות ובתיאום מרבי עם המקדש שבמעלה ההר. סביב למקדש היו קירות נוספים, החיל והסורג, שהיו קירות נמוכים ופשוטים ובנויים בתיאום רב עם מבנה בית המקדש. בנייה מתואמת זו יצרה מכלול ארכיטקטוני אחד ויחיד. ואמנם, מן הבחינה הארכיטקטונית התרגל הציבור לראות בהר הבית ובבית המקדש מבנה אחד, בין שכינוהו בית המקדש ובין שזכה לתואר הר הבית. למתחם כולו התכוונו הכול כאשר ציינוהו כגדול מקדשי תבל. למה הדבר דומה? לצורף אמן היוצר טבעת ואבן חן בראשה. אם הצורף אכן אמן מוכשר הוא במלאכתו, יהיה המוצר המוגמר טבעת יפהפייה: לא אבן חן לחוד ולא טבעת לבדה, אלא טבעת חן – טבעת שאבן יקרה בראשה. זה היה הישגו של אדריכל הר הבית: טבעת של קירות וכתלים, ואבן חן – הוא בית המקדש – במרכזו. בדור שהבנייה הייתה עבורו אתגר וטעם חיים, ענה פתרון ארכיטקטוני זה על משאלות שנתעוררו בעניין גובהו של הר הבית ביחס לשאר העיר ובעניין מידותיו הצנועות של המקדש.

פינוי לצורך בינוי

מפעל הרחבת הר הבית הקיף בעיקר את מדרונותיו הדרומיים והמערביים של ההר. עד לראשית מפעל הבנייה היו מדרונות אלו שכונות מגורים מיושבות, שהיו צמודות להר הבית במתכונתו בימי החשמונאים, וכדי לבצע את מפעל ההרחבה על פי תכנונו, לא היה מנוס מפינוין. אפשר לחוש בסיפוק העולה על פני מי שהורדוס הוא לצנינים בעיניהם: הנה הוכחה נוספת להיותו מלך חסר לב, שעסק בנישול ובהפקעות לצורכי מפעלי ראוה. אלא שיש לציין, שנישול והפקעה שלא בהסכמת הבעלים, לא יכלו להתבצע בירושלים של אותם הזמנים, אפילו לא בפקודת הורדוס. חזקה עלינו שמלך תקיף וחזק היה, אולם היה גבול לכוח שלטונו של המלך בנתיניו. חוקי הבעלות על הקרקע בעם ישראל היו חמורים במיוחד, ודי אם נזכור את פרשת המלך אחאב ונבות היזרעאלי: כאשר רצה אחאב להפקיע את כרם נבות ביזרעאל, נאלץ לביים משפט בגידה ולערוך תמרונים מסובכים. מפעלו של הורדוס זכה לברכת העם ומנהיגיו הרוחניים, ובלי ברכתם אין כלל לתאר את הנחת אבן היסוד למפעל כולו. לפיכך אין להעלות על הדעת שניגשו לתכנון בלי לבוא תחילה לידי הסדר עם בעלי הבתים שבאזור. קבוצות הלחץ בירושלים היו חזקות למדי, אפילו שעה שהתייצבו מול הורדוס, ואנו עדים לכמה מניסיונותיו שכשלו לעומת אותן קבוצות לחץ, כמו לדוגמה מינוי כוהן גדול מבני הגולה. אפשר להניח, שמתוך כך שאין אנו שומעים על בעיות כלשהן בתחום הסדרי הפינוי, לא התעוררו בעיות כאלו, והפעולה התנהלה בדרכי שלום. כפי הנראה פוצו בעלי הקרקעות והבתים בפיצוי כספי נאות.

החפירות הארכיאולוגיות סיפקו ידע רב וסיוע, המאשר את ההנחה בדבר פינוי התושבים מאזור המגורים שלמרגלות הר הבית הישן והפיכתו לאתר בנייה במתכונת התכנון החדש של הורדוס. בכל אתר ואתר שנערכה בו חפירה או בדיקה מתחת למפלסים של תקופת הורדוס ומפעלו, נמצאים שרידים של בתי המגורים מן התקופה הקודמת, תקופת החשמונאים, ומשנותיו הראשונות של הורדוס עד למפעל הבנייה הגדול, במחצית ימי שלטונו בערך. בין השרידים הארכיטקטוניים של שכונות מגורים אלו אפשר לציין מבנים, קירות תמך, יסודות של בתים, בורות מים מטויחים ומקוואות טהרה, שנחצבו בסלע במרתפי בתי המגורים. כל אלו נתגלו

במצב של הרס קשה עקב פעולות הבנייה של הורדוס. כאמור, בעיקרה עברה פעולת הפינוי והרכישה לצורכי הבינוי החדש בדרכי שלום ונועם. אנשי ירושלים הבינו באותו הזמן, שבלי פיתוח אזור הר הבית לא יהיה אפשר לנהל אורח חיים תקין בעיר. כל מערכת העלייה לרגל, על כל הכרוך בה, הייתה לוקה בשיבושים ובהפרעות, שהיו עלולים לסכן את עצם קיומה, אלמלא מפעלו של הורדוס. רבים מתושבי העיר התפרנסו מן המסחר, האירוח והאכסון שתנועת העלייה לרגל נשאה עמה. פינוי השכונות שבסמוך להר הבית יצר תנופת פיתוח לשכונות החדשות שבעיר – אלו שהוקמו בחלקה הצפוני של ירושלים, מצפון להר הבית, ומחוץ לחומות העיר. בימי יורשיו של הורדוס נמשך פיתוחן של השכונות, ובימי אגריפס הוחל להקיפן בחומה אדירה, שלא הושלמה, היא החומה השלישית.

עד כמה מסובכת הייתה פרשת רכישת הקרקעות באזור זה, ואפילו נועדה למען מטרה נשגבה, אפשר ללמוד מאחת התגליות בחפירות. במורד הגיא המוכר כגיא הטירופויון נסלל באבן רחוב רחב, הנמשך מן הצפון לדרום על מדרונו המערבי של ערוץ הגיא. מדרום להר הבית, סמוך לפינתו, נוטה לפתע הרחוב ופונה מזרחה, יוצר עיקול, ואחר כמה עשרות מטרים שב מערבה וממשיך במסלולו דרומה. על מהלך העקיפה למדנו ממערכת הניקוז המצויה מתחת לרחוב הזה. לעקיפה זו, ככל שידינו משגת בחקירת האזור, אין הצדקה כלשהי, טופוגרפית או אחרת. מצויה פה סטייה בתכנון, שלכאורה אין עמה היגיון. אפשר לפרש עובדה זו בכך, שבאזור זה נתקלו המבצעים בבעל מגרש עקשן, שלא היה אפשר להתפשר עמו, ועל כן לא היה אפשר לבצע את התכנית המקורית. הרחוב הוזז אפוא, עקף את המגרש ההוא וחזר לתוואי המסלול המקורי. וכבר היו דברים מעולם; צא ושאל כל ראש עיר בימינו ותשמע מפיו סיפורים דומים: סדנא דארעא חד הוא.

כפי שראינו לעיל, תכנונו המחודש של הר הבית נועד לפתור את בעיות קליטתם של רבבות מבקרים ועולי רגל, שבאו לפקוד אותו לעת החגים. האדריכלים לא יכלו להשלים תכנית זו בלי לתכנן את הסביבה הקרובה להר הבית מבחוץ, ובלי שיהיה תיאום בין הפנים ובין החוץ. בהכשרתה של רחבה שתוכל לקלוט את רבבות הבאים לפקוד את המקדש אין די, שכן אי אפשר שהרחובות הקולטים תנועת המונים זו יישארו בגדר של סמטאות צרות, ואי אפשר ששערי הכניסה למתחם הר הבית והכיכרות שלפניהם לא יתוכננו גם הם מחדש. ואכן, החפירות הארכיאולוגיות הוכיחו, ועל כך יסופר גם בפרקים הבאים, שכל מערכת המבנים מחוץ להר הבית שונתה ונבנתה מחדש, וכל פרט בה תאם את התכנית הכוללת. רחובות ארוכים ורחבים נסללו למרגלות הר הבית, ובמקומות מסוימים הוקמו כיכרות ציבוריות פתוחות ורחבות ידיים. כדי להקל על עומס התנועה ולווסתה, נבנו המחלפים הראשוניים בעולם. שערי הכניסה, נוסף על פארם הרב, נבנו בממדים עצומים. מתחת לכל אלו נחצבו וטווחו מערכות ניקוז, מן היעילות שנבנו בארץ מאז ועד עתה. לצדי הרחובות ובתיאום מופלא עמם, תוך חיסכון בכל מטר רבוע, נבנו חנויות: אלה שוקי הענק שסיפקו שירותי קנייה נרחבים לעולי הרגל.

גולת הכותרת של מפעלי הבנייה של הורדוס היה מפעל הבנייה בהר הבית. אולם זה לא היה המפעל היחיד שבנה הורדוס בבירת הממלכה, ירושלים. המשאבים הכלכליים וכוח האדם

על כך יש להוסיף את ארמון המלך החדש, סמוך לשער יפו בזמננו, ובסמוך אליו – את מצודת הצבא על שלושת מגדליה המפורסמים, את מבצר אנטוניה, וכן את תיקון החומות וחידושן ובניית מפעלי תרבות כתיאטרון וכהיפודרום, שווקים למסחר וכיוצא באלו. ולא רק בירושלים בנה הורדוס, אלא גם בכל רחבי ממלכתו: קיסריה הפכה מכפר דייגים אלמוני לגדול שבנמלי אגנו המזרחי של הים התיכון, גדולה אף מנמל פיראוס ביוון. בשומרון, הלוא היא סמריה-סבסטיה, נבנו חומות, שווקים, תיאטרון ועוד. כמו כן פיתח הורדוס את בקעת הירדן והקים בה חוות חקלאיות; הוא גם בנה ארמונות ומבצרים ביריחו, בקיפרוס ובטרפס, בגבע, בחשבון ובמצדה; הוא שיפץ והרחיב את מבצרי החשמונאים אלכסנדריון, הורקניה ומכור, ועוד רבים מפעליו ברחבי הארץ כולה. לא רק בממלכתו בנה הורדוס, הוא תרם כספים לבניית שווקים ומוסדות ציבור בכמה מערי המזרח והמערב, הרחק מגבולות ממלכתו. אפשר לסכם ולומר: אוהב בנייה היה. אלא שבנייה ציבורית בקנה מידה נרחב שכזה לא יכלה להיעשות מכוחה של אהבה בלבד. משאבי ענק חייבים היו להימצא כדי לממנה, וכוח אדם רב – רבבות פועלים – כדי לבצעה. ראויה לציון הערתו של ההיסטוריון המוסלמי הנודע, בן המאה הארבע עשרה, אבן ח'לדון, בדברו על מפעלי הבנייה בעולם העתיק:

ודע, שמפעלי בנייה אלה של הקדמונים נתאפשרו רק הודות לתכנון אדריכלי ולארגון הפועלים ולריבוי הידיים העובדות; רק כך אפשר היה להקים את הבניינים ואת ההיכלות (מוקדמה, חלק 3, פרק 18).

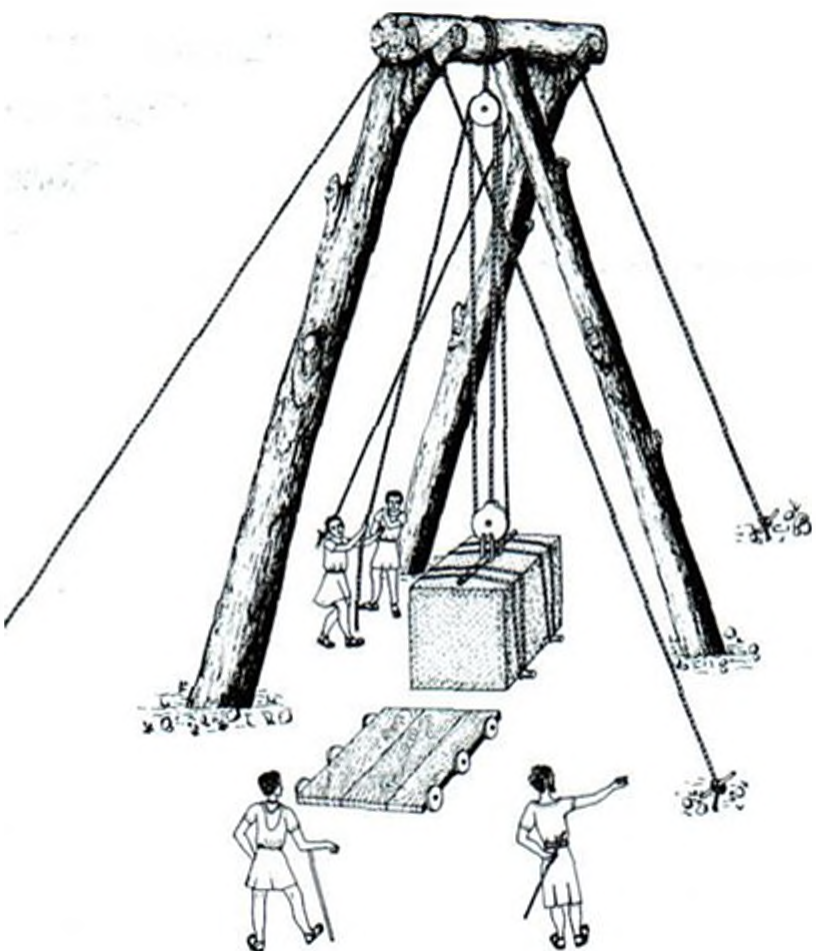
מהיכן באו לו להורדוס המשאבים וכוח האדם למפעלותיו? גם כאן הדעה הקדומה שפיתחו בעבר חוקרים כלפי הורדוס שבתה את הדעת: הממון, לדעתם, בא בעיקר מהטלת מסים כבדים על אנשי הארץ ותושביה, וחלק נכבד מכוח האדם – מקורו בעבדות ובעבדים. כדרכן של תשובות פשוטות, גם אלו לוקות בפשטנות ובריחוק מן האמת, ואילו חקר הנושא לעומקו מלמדנו על אותם משאבים.

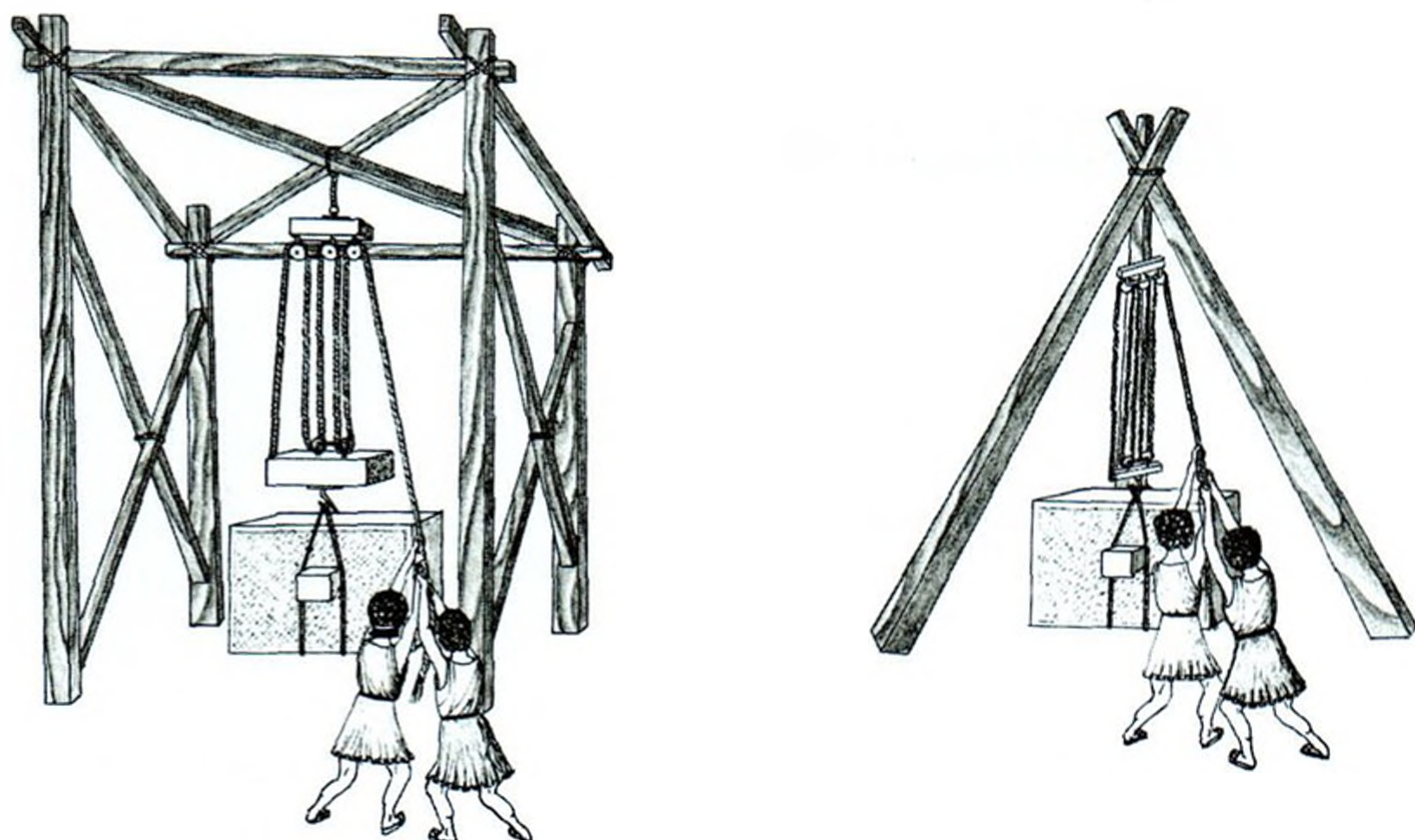
כפי שקראנו לעיל, בנאומו לפני עמו אומר הורדוס: "ואאסוף אוצרות רבים וארכוש הכנסות גדולות..." ובעזרת אלו חושב הוא לגשת למבצע. מכל מקום, לו היה הורדוס שליט שהכנסותיו באו לו רק ממסים, כלום היה זוכה לאהדת העם בהקמת מפעל הר הבית? האם היה מעז לבוא לפני עמו ולשאת לפניו נאום כפי שנשא? יתר על כן, אם נבדוק את מקורות ההכנסה של הארץ, שכלכלתה הייתה מבוססת על חקלאות, ואפילו נחשב את כל ההכנסות מן החקלאות כאילו היו מס, בכל זאת לא יימצא הון שיספיק לכל אותם מפעלי בנייה שעסק בהם הורדוס. מקורותיו הכספיים היו אפוא אחרים. ראש וראשון להם – חלקו הגדול של הורדוס בשליטה על דרכי הסחר הבינלאומי. סחר זה, או כפי שהוא מוכר בשמותיו האחרים והבלתי מוצלחים: סחר התבלינים או סחר המותרות, היווה ענף הכנסה מצוין לעוסקים בו. שבטי ערב ובהם הנבטים היו מן הנהנים העיקריים ממנו. עוד החשמונאים ניסו להשתתף בענף כלכלי זה, ומה שלא עלה בידם – עלה בידיו של הורדוס. על רקע זה אפשר לראות את מלחמותיו, את חיכוכיו ואת קשריו עם הנבטים ועם מלכיהם. כך גם צריך להבין את התפשטותו הטריטוריאלית לעבר מחוזות הבשן והטרפס. אמנם, הנימוק לכך היה הגנת עולי הרגל היהודים שבאו מבבל, אבל בדיעבד היה זה אגרוף שלוח,

ששלט על צירי המסחר הבאים מדמשק, ולא הייתה דרך שיכלה לעקוף את ממלכתו. זו גם הסיבה לחדירה לתחומי מואב וביצורי חשבון. גם את בניין הנמל הגדול בקיסריה יש לראות על אותו הרקע; לא עוד יצוא דרך נמלי יפו, עזה ואשקלון קטני הממדים. ענף הכנסה שני ומרכזי בכלכלתו של הורדוס היה פיתוח חוות חקלאיות לגידולים מיוחדים בבקעת הירדן. כל האזור שמצפון לים המלח וממערבו – יריחו, פָּצָאֵל, אַרְכִּילָאִיס ועין גדי, אך גם ממזרח לירדן – אזור בית הרם ואזורים אחרים הפכו לחממת ענק לגידולי צמחי בשמים ורפואה ולגידולי תמרים. לצורך זה גויסו מהנדסי מים, ומי מעיינות הועברו באמות על פני קילומטרים רבים לאזורי האדמה החקלאית. מזג האוויר החם והיבש תרם את חלקו, וההכנסה מהיבולים הייתה ענקית. יש לזכור, שכאשר ביקש אנטוניוס לתת מתנה לקליאופטרה, שטח כלשהו בתחומי האימפריה הרומית במזרח, ביקשה זו את חוותיו החקלאיות של הורדוס ביריחו. מאחר שלא היה ברשותה כוח אדם לטפל בהן, החכירה אותן חזרה להורדוס, והורדוס עדיין העריך שהחכירה כדאית לו. צא ולמד מהי עצמת הממון שהייתה למפעל זה! אגב, לימים החזיר אוגוסטוס קיסר להורדוס את מפעליו ביריחו. תמרי יריחו היו מפורסמים בכל רחבי האימפריה הרומית בטיבם ובתכונותיהם. זן אחד אף נקרא על שמו של ניקולאוס איש דמשק, היסטוריון החצר, ידידו של הורדוס ופילוסוף בזכות עצמו, שהיו לו מהלכים בחצר הקיסר. חשיבות התמר בכלכלה הייתה בכך שדבש התמרים שימש ממתיק המזון העיקרי באותם דורות. בתקופה ההיא טרם הכירו בארצות הים התיכון את קנה הסוכר. והפועלים מנין באו? כאמור הייתה ארץ ישראל, ממלכתו של הורדוס, ארץ חקלאית בעיקרה, ותושביה היהודיים מצאו את פרנסתם בעבודת האדמה. המפגש עם העולם הרומי הביא לפני תושבי הארץ טכנולוגיות חדשות, ובאלה עשו היהודים שימוש בתחום החקלאות – בהנדסת המים מחד ובחישול מתכות מאידך. הנדסת המים, שעיקרה היה הולכת מים באמות למרחקים גדולים, פותחה ברומא לשם רווחת הקיסר והאריסטוקרטיה העירונית: הקמת מזרקות ציבוריות בערים ושעשועי מים; ואילו בארץ ישראל היא שימשה לצורכי חקלאות והשקיה. חישול הברזל פותח ברומא כדי לחזק את כוחו של הצבא הרומי, שהיה משענה העיקרי של האימפריה והקיסרות, ולציידו בכלי נשק מעולים. יהודי ארץ ישראל למדו מהם את הטכניקה והשתמשו בה בתחום הכלים החקלאיים – מחרשות, מזמרות ומכושים. טכנולוגיות אלו ורמתם האינטלקטואלית של יהודי ארץ ישראל העלו את רמת החקלאות בארץ לדרגות גבוהות של פיתוח משקי. הדבר התבטא בכך, שבעידן חדש זה נדרשו במשק האיכר פחות ידיים עובדות כדי להבטיח כמות יבולים נאותה. תקופת שלטונו הארוכה של אוגוסטוס העניקה שנות שלום ארוכות לכל האימפריה הרומית, ומטבע הדברים עלה הריבוי הטבעי. גורמים אלו הביאו ליצירת מוקדים רבים של אבטלה ושל עודף ידיים עובדות.

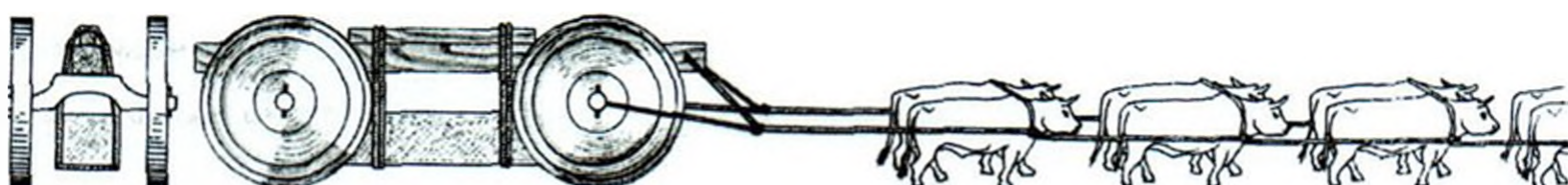
ממון רב בקופות הממלכה ועודף ידיים עובדות ברחבי המדינה חברו יחדיו, והם שהביאו למעשה את תנופת הבנייה הגדולה בזמנו של הורדוס. למעשה, בכל תקופה היסטורית ובכל מקום בעולם שניכרים בהם פעולות בנייה יוצאות דופן בממדיהן, ברקען תמיד עומדים שני גורמים: ממון שהצטבר ועודף ידיים עובדות. מאפיינים אלו מצויים גם ברקע מפעלי הבנייה של הורדוס.

תלת-רגל ומנוף ששימשו להרמת אבנים בבנייה.

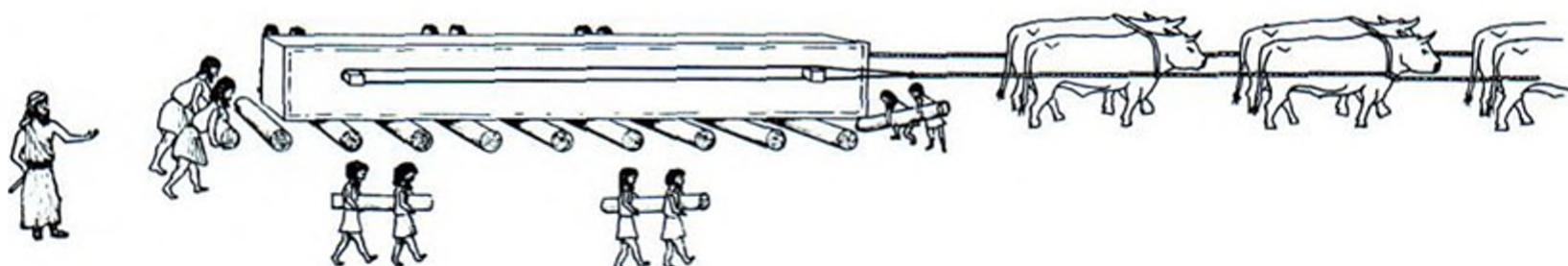
טכנולוגיה של הובלת אבנים ובנייתן.
הרמת אבנים בסיוע תלת-רגל.

הובלת אבנים בסיוע שוורים.

בניית חישורי עץ מסביב לאבן לסייע
בהובלתה.

גרירת אבנים בסיוע שוורים.

העושים במלאכה, משך הבנייה והטכנולוגיה

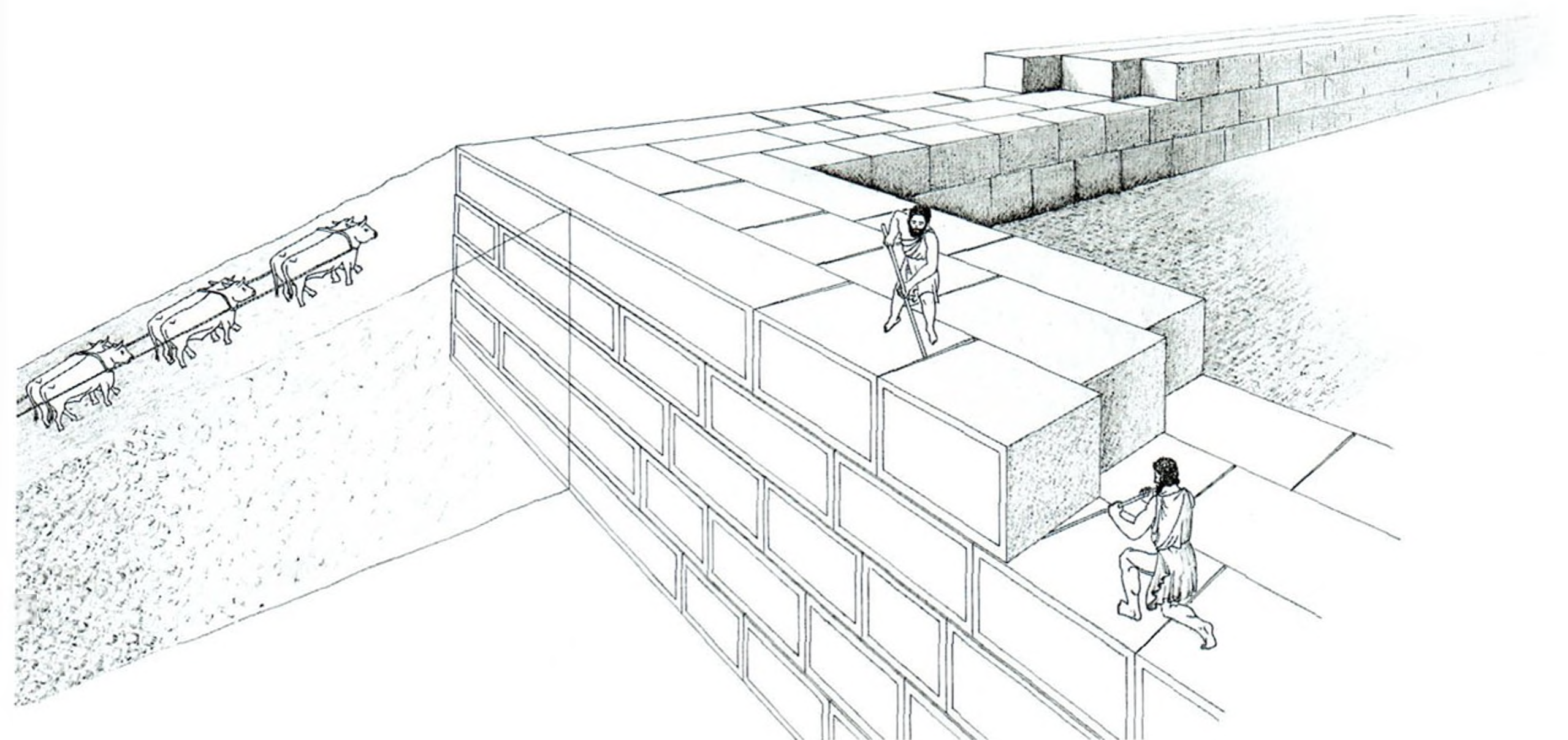
משסיים הורדוס את נאומו לפני אנשי ירושלים, כך מספר יוסף בן מתתיהו, נבהלו הללו מפני גודל המשימה. חששם היה, שייתכן שהורדוס יקדים להרוס את המקדש ולא יעלה בידו לשקמו ולבנותו לאחר מכן. אלא שהורדוס, שהיה מנוסה בענייני בנייה, הרגיעם בכך שממילא בכוונתו קודם כול להכשיר פועלים, לרכז את חומרי הגלם לבנייה, ורק כאשר יהיה הכול מוכן ומזומן, ייגש למלאכת הבנייה. מסכם יוסף: "...המלך עודדס ואמר שלא יהרוס קודם את בית המקדש, אלא אם כן יהיה הכול מוכן בידו לגמר העבודה. כך אמר מראש, אמר ולא הכזיב" (קדמוניות היהודים, טו ב, 389). בטרם ניגש למלאכה הנועזת הזאת, הכין הורדוס אלף עגלות להובלת אבנים. הוא בחר עשרת אלפים פועלי בנייה מנוסים מאוד וקנה בגדי עבודה לאלף כוהנים. את הכוהנים הללו, שנועדו לבנות את המקדש עצמו, בחרו בקפדנות, לימדום והכשירום בכל תחומי הבנייה והחרושת – עד כדי כך הקפיד הורדוס בקיום ההלכה היהודית ובמניעת חיכוכים בינו ובין הציבור הדתי. שאר הפועלים עסקו בבניית המתחם של הר הבית.

שמונה שנים עסקו בהכנות, בחציבת אבנים, בסיתותן ובהובלתן לאתר הבנייה, ולבסוף ניגשו למלאכת הבנייה עצמה. מראשיתה ועד לחנוכת הבית, שנערכה ברוב עם ובטקסים שבהם הוקרבו מאות קרבנות, חלפו שלוש שנים. המקדש עצמו נבנה בידי הכוהנים במשך שנה ושישה חודשים.

במשך כל אותן אחת עשרה שנים, מספר יוסף בן מתתיהו, לא ירדו גשמים בירושלים אלא בלילות, כדי שלא תופרע מלאכת הבונים. מדרש אגדה, המביא עניין זה אף הוא, מוסיף, שבאור הבוקר "נשבה הרוח ונתפזרו [העננים], וזרחה החמה ויצא העם למלאכתם, וידעו שמלאכת שמים בידיהם" (ירושלמי, ברכות א ח; בבלי, תענית כג ע"א). תיאור ציורי זה נראה בעבר כהגזמה, והנה עתה, מקץ ארבע עשרה שנים למלאכת החפירות הארכיאולוגיות באזור זה, ומקץ שלושה עשר חורפים לעבודתנו בחפירות, יכולים אנו לאשר סיפור זה בעיקרו. במהלך החפירות איבדנו חמישה ימי עבודה בשנה בממוצע בגלל גשם ושלג. התברר לנו, שבכל אותן שנים ירדו מרבית הגשמים והשלגים בשעות הלילה. אתה משכים בשעה שש בבוקר, וגשם שוטף, שירד כל הלילה, עודנו ממשיך לרדת; אתה חוכך בדעתך אם ללכת לעבודה או שמא מוטב להישאר בבית. לבסוף אתה הולך, והנה סמוך לשעה שבע או שמונה בבוקר הגשמים פוסקים. בשעה שלוש או ארבע אחר הצהריים חוזר הגשם ומרעיף שוב.

בין רבבת הפועלים המקצועיים שכינס הורדוס לביצוע מלאכת הבנייה נמצאו גם מהנדסים, טכנאים ומנהלי עבודה. עבודה מעין זו הצריכה בעלי מקצוע מעולים בעלי הכשרה מקצועית. כמו כן נדרשו מכשירים מכניים יעילים וטובים, שבעזרתם אפשר להתגבר על כל הקשיים הטכניים שהציבה התכנית לפני מבצעה. ההיסטוריון המוסלמי אבן ח'לדון, המתאר את המלאכות השונות, כותב על מלאכת הבנייה: "זקוק הבנאי להבנה בבעיות ההנדסה. הוא הדין בהעברתם ובהעלאתם של דברים כבדי משקל בעזרת מכשירים מכניים, כגון העלאת אבני גזית לחומות" (מוקדמה, חלק 5, פרק 25). כאשר מתעורר הצורך ברכישת ידע מעין זה, ודאי הדבר שנוקקים לבתי אולפנא, למורים ולספרי לימוד הכתובים בידי בעלי מקצוע. ספר לימוד כזה בתחום ההנדסה והתכנון מאותה התקופה אמנם מצוי בידינו. הספר, הנקרא "על האדריכלות", הוא פרי עבודתו של האדריכל הרומי המפורסם ויטרוביוס. אף על פי שנכתב כמה עשרות שנים לאחר

העלאת האבנים לראש החומה על סול-
לות עפר ובניית אבן בקיר.

תקופת הבנייה בהר הבית, הוא משמש אב־טיפוס לספרות המקצועית של הדורות ההם. בין שאר ענפים בתחום הבנייה והתכנון מביא ויטרוביוס בספר זה פרטים על בנייה באבן, על סיתות והובלה, על מכשירים, על חומרי מליטה וכיוצא באלה.

מחצבות האבן ששימשו את הבנייה בהר הבית מצויות בסביבה הקרובה לאתרי הבנייה. הסלע הטבעי בירושלים מרובד בשכבות טבעיות שגובהן כמטר אחד, ואכן זהו גובה מרבית נדבכי הבנייה בכותלי הר הבית. כדי לנתקו מסלע האס, קדחו נקבים מספר בחלקו האחורי, במקום שנקבע כגודל האבן שהיה רצוי לבנאי. בנקבים אלו הניחו יתדות עץ, ולאחר מכן מילאו בהם מים. העץ ספג מים, התנפח, סדק את האבן וניתקה מסלע האס. לאחר שניתק גוש האבן ממקומו, הוא עובד עיבוד ראשוני במחצבה. מהמחצבות לאתר הבנייה נסללו דרכי עפר. את גוש האבן המסותת סיתות ראשוני הניחו בעגלת נשיאה, והוא נגרר בעזרת שוורים. במקרים אחרים הורכבו גלגלי העגלות שנועדו לשאת את גושי האבנים על גוש האבן עצמו. באתר הבנייה סותתו האבנים סיתות סופי והועברו למקומן בקירות.

בבנייה עצמה נעזרו הבונים במנופים המבוססים על מספר רב של גלגלים. עד לרום הנדבך העבירו את האבן על פני סוללות עפר בעלות מדרון מתון, ואחר כך – על גבי גלילים שהונחו על הקירות העבים עצמם. האבנים סותתו למשעי והוצמדו האחת לרעותה בדייקנות מרובה, בלי כל חומר מלכד ביניהן.

מאמץ רב וכוח אדירים הושקעו במלאכת הבנייה הזאת, אבל יותר ממאמץ פיסי היה זה מאמץ של ארגון וחשיבה. הרואה את אבני הענק, אפילו לאחר שהוסברו לו שיטות ההובלה וההרמה של אותם ימים, עדיין יקשה עליו להאמין שכך אמנם בנו, שכן דורנו רחק ממלאכת כפיים, והדברים נראים לנו סבוכים. בשנים האחרונות נערכות פעולות שחזור בכנסיית הקבר הקדוש בירושלים. לצורך שחזור עמודים ברוטונדה של הכנסייה, הובאו גושי אבן שמשקל כל אחד מהם היה בין חמש לעשר טונות. בלילות העבירה קבוצת פועלים קטנה את האבנים הללו לכנסייה דרך סמטאות העיר העתיקה, מרחק של כמה מאות מטרים, בעזרת עגלות גלגלים פשוטות ביותר. באתר השחזור, הרוטונדה, מרימים את האבנים הללו – בסיסים, עמודים וכותרות – באמצעות מנופים המופעלים ביד (מנופי גלגלות פשוטים), ושמים אותן על מכוון. ממראה עיניים ניווכח, שהידע והארגון עולים בחשיבותם לאין ערוך על הכוח שיש להשקיע במלאכה זו.

מכאן, שהתשובות המקובלות לחידת הצלחתם של אנשי הורדוס לעמוד באתגר הבנייה הגדול הזה, שבעיקרן הטיעון "היו לו עבדים", או "הוא הביא פועלי כפייה ושעבד אותם למלאכתו", אין בהן כל ממש. לא שאלת ההתגברות על המחסור בכוח אדם היא המסבירה את הצלחתו של מפעל מסוג זה, אלא רמת התחכום, הידע הטכני וכוח הרצון. אלו מצריכים מהנדסים וטכנאי בנייה מעולים, מנהלי עבודה מוכשרים ופועלים שדרגתם המקצועית מעולה והמוטיבציה שלהם גבוהה. עבדים ופועלי כפייה אינם נכללים בקטיגוריה זו, ולא באמצעותם אפשר היה להגיע להישגים שהושגו במפעל הר הבית.

5. כותלי הר הבית

הכתלים – קירות תמך

כותלי הר הבית נבנו כדי לתמוך ברחבה הגדולה שהקיפה את המקדש, שעמד בראש כיפת הר קטנה, ולפיכך היה השטח סביבו מצומצם. שיטת הבנייה באמצעות קירות תמך גבוהים, שמצדם החיצוני גלויים הם לעין למלוא גובהם, הביאה עמה פתרונות מספר לבעיות קונסטרוקציה ולשאלות חזותיות אסתטיות בהר הבית. המתבונן בכותלי הר הבית, ההולכים ונחשפים בחפירות הארכיאולוגיות, משתאה לנוכח רמת הבנייה הגבוהה וטיבה. בימים אלו ימלאו אלפיים שנה לראשית הבנייה, ועם זאת עדיין יציבים הכתלים ועומדים כאילו עתה זה נבנו. ועוד רבה הפליאה בידענו שבנייתם היא "בנייה יבשה", כלומר, בין האבנים לא הונח בטון או מלט או טיט מכל סוג שהוא כדי לחבר אבן לאבן. אפשר לעתים לראות סדקים באבנים עצמן, שמקורם בטיב האבן הירושלמית, שאינה מצטיינת בחוזק רב ויש בה גידים וסדקים טבעיים, מה עוד ששינויי מזג האוויר, רטיבות ויובש לחלופין, השפיעו על מצבה. עם זאת, אם נתבונן בחיבורי האבנים, נבחין שלא חלה בהן תזוזה כלשהי, אפילו לא כדי מילימטר אחד. כל כך יציבות הן, עד שבלי להסתייע בסיתות השוליים, לעתים לא היינו מבחינים בין אבן אחת לרעותה. כל זאת לאחר אלפיים שנה – הכיצד? שלוש סיבות עיקריות לדבר: דרך הנחת היסודות ובנייתם, משקל האבנים ופתרון בעיות המילוי של קירות התמך מצדם הפנימי.

סלע האם הוא התשתית

סוד איתנותם של הכתלים טמון בראש ובראשונה ביסודותיהם המצוינים, שכן הם הושתתו תמיד על סלע האם. לעתים חפרו הבונים 2 מטרים בלבד ופגעו בסלע, ולעתים פגעו בו רק לאחר שהעמיקו בחפירתם כדי 7 עד 10 מטרים. במקרים מסוימים יסוד הכותל מעמיק עד כדי 20 מטרים מתחת לרצפת הרחוב, שכן בעומק זה נמצא סלע האם, ומן הכלל של השתתת היסוד על הסלע אין סטייה. פני הסלע הוחלקו והותאמו לקלוט את אבני הנדבך הראשון של הכותל, שעליו הונחו הנדבכים הבאים. נדבכים אלו כוסו לאחר מכן באותו מילוי הנמצא מתחת לרחובות, ובמקומות אחדים כוסו הנדבכים עד לגובה של כ־20 מטרים. היסודות – אף הם עשויים ברמה מעולה. האבנים גדולות ומסותתות, יש שהן מסותתות בסיתות השוליים האופייני ופניהן חלקות, ויש שרק השוליים מסותתים, ואילו הזיז שבתוכן נותר בלא החלקה ובלי שהשקיעו כל מאמץ בסיתות. במקרה כזה אפשר לרדת לסוף כוונת הבנאים. שכן מיותר היה להשקיע מאמץ בסיתות האבן, שממילא נועדה להיטמן ועין אדם לא תראנה. ואולם יש קטעים שבהם מצויות אבנים שהן בעלות סיתות שוליים מחד, והזיז שלהן מוחלק למשעי מאידך, והן חלק מן היסודות שנטמנו במילוי. קשה להסביר את סיבת הדבר. ייתכן שנותרו אבנים במלאי, ואלו הרי הוכנו מראש, ואפשר אפוא שהשתמשו בהן כאבני יסוד. הנחה זו דחוקה מעט, שכן ראשית יש לבנות את היסודות. אפשרות אחרת היא, שמדובר בטעות אנוש. ניתנה הוראה לסתת, ורק לאחר מכן הבין אחד האחראים, שלמעשה מיותר להשקיע באבני יסוד עבודת סיתות כה רבה. יש עוד אפשרות והיא, שנוצרו

למעלה: הקטע הדרומי של הכותל המערבי.

למטה: סיתות שוליים בכותלי הר הבית.

קשרים לא הגונים בין קבלני האבן ובין מנהלי העבודה, שכן בעבור האבנים המסותתות למשעי שולם שכר טרחה גבוה. כשעמד משהו מן האחראים על העניין, הוחל בסיתות אבני היסוד כפי שנתבקש, דהיינו רק שוליהן סותתו, ואילו בזיז לא נגעו. אם כך ואם כך, אבנים משני סוגים מצויים ביסודות כותלי הר הבית: אלו המסותתות כאבן מאבני הקיר העליון, ואלו שסיתותן פשוט, יעיל וחסכוני. כולן כאחת, אבנים גדולות הן ורבות משקל, בדיוק כאבני הכותל העליונות.

אבנים שמשקלן עשרות טונות

חוסנם של כותלי הר הבית הושג גם בשל משקלן הרב של אבני הבנייה. הקטנות שבהן, ואלה היו מרבית אבני הכתלים, משקלן 2–5 טונות. משקל רבות מהן 10 טונות ויותר האבן, אך מצויות גם אבנים כבדות מאוד, במיוחד בפינותיו של הר הבית. בפינה הדרומית-מערבית שנחשפה בחפירות מצויות אבנים שמשקלן כ-50 טונות האבן. אורכה של אבן כזו הוא 12 מטרים, רוחבה 2.5 מטרים וגובהה מטר אחד. בכותל המערבי, מצפון לקשת וילסון, נחשפו אבני ענק אחדות. אלו יוצאות דופן במידותיהן בבנייני העולם הקדמון כולו. אורכה של אחת מהן 12 מטרים, גובהה 3 מטרים ועובייה כ-4 מטרים. משקלה של אבן זו 400 טונות בקירוב. הבנייה באבני ענק פתרה את בעיית יציבותם של הכתלים והבטיחה את עמידתם האיתנה עד ימינו, אלפיים שנה לאחר בנייתם.

האומנם היו הטעמים לבנייה באבני הענק טעמים של יציבות בלבד? את זו הרי אפשר להשיג גם אילו נבנה הקיר מאבנים קטנות מאוד. אלא שבנייה באבנים קטנות איננה אפשרית בבנייה יבשה, ויש לשים טיט או בטון בין האבנים, כחומר מלכד. כך, ורק כך, בנו ברומא. יש שהטיט היה עשוי מטיט דל סיד, וברבות הימים הוא התפורר וגרם להתערערות הקיר. ברצותם לבנות קירות יציבים, שיעמדו לאורך זמן, השתמשו בנאי רומא בטיט דמוי בטון, שהונח סביב האבנים. לאחר שהתייבש והתקשה, חיבר הטיט את האבנים למקשה אחת. את הטיט הזה שכללו במרוצת השנים עד כי התקבל בטון מצוין, וקירות שנבנו באמצעותו עומדים איתן עד ימינו. הטיט המשוכלל נוצר מתערובת שמחציתה סיד ומחציתה חול נחלים או זיפזיף, בתוספת אפר. הפקת הסיד דרשה אנרגיה רבה מאוד. מקור האנרגיה העיקרי באותם ימים היה העץ – עצי יער ועצי חורש. כמות הבטון שנדרשה לבנייה באבנים קטנות הייתה שווה בנפחה למחצית נפח הקיר, דהיינו, נדרשו כמויות אדירות של בטון, שבהרכבו נכללה כמות רבה של סיד. ייצורו של הסיד הצריך הפעלת כבשנים במשך יממה אחת, ולעתים אף שתי יממות תמימות. תהליך הייצור היה מבוסס על שריפת אבני גיר בטמפרטורות גבוהות והפיכתן לסיד. ברומא ובשאר ארצות שבצפונה של הים התיכון לא היה מחסור בעץ באותה העת. להפך, במקומות אלה עסק האדם בבירוא יערות כדי להרחיב את שטחי הקרקע לצורכי עיבוד חקלאי, שכן מאבק תמידי היה נטוש שם בין שטחי היער לשטחי המזרע. בארצות אלה בנו בדרך כלל בלבנים צרופות, ועשייתן בכבשנים הצריכה אנרגיה נוספת. וכך, נוסף על הקרקע שהושגה, היה בירוא היערות מקור הכנסה ממכירת העץ לצורכי אנרגיה. אבל בארצות המזרח, ובארצנו במיוחד, שכן הייתה הארץ רבת אוכלוסין, היה הרעב לעץ מאותותיה של תקופת בית שני. העץ כמקור אנרגיה מחד וכחומר גלם עיקרי בבנייה במלאכה ובחרושת מאידך נעשה מבוקש מאוד. ממנו יצרו כלי עבודה, מחרשות, מוריגים,

רהיטים, פיגומים, דלתות ותקרות לבתים. הוא שימש לבעירה ומילא תפקיד מכריע בחיי האדם. השתמשו בו בהפעלת התנורים, בתעשייה הקלה ובמלאכה, וממנו הפיקו פחמים ששימשו להסקה ולבישול ביתי.

חיסכון בעץ בארצנו היה אפוא בבחינת צורך השעה, ושימוש נכון ויעיל ביערותיה הדלים של הארץ קבע את שיעור רווחת תושביה. לפיכך אפשר להניח, שבכל ממשל, לרבות ממשלו של הורדוס, נשמר מקום של כבוד לממונה על הייעור. מתי לכרות וכמה. נוסף על כך, צריך היה לפתח בלי העצים: היכן לכרות, מתי לכרות וכמה. נוסף על כך, צריך היה לפתח בלי הפסק גישות ודרכים חדשות כדי לחסוך בעץ, ובהן מציאת חומרים חליפים לו. לדוגמה, קמרון האבן, שהידע על בנייתו הובא מרומא, סייע רבות לחיסכון בעץ. במקום לקרות גגות ותקרות בקורות עץ, כמקובל, קירו את תקרות הבתים וגגותיהם בקמרונות אבן. שיטה זו הצריכה עבודת סיתות מיומנת ויכולת בנייה מעולה, ולעומת זאת הושג בה חיסכון של רבבות מטרים מעוקבים של עץ. הבנייה היבשה, בלי טיט ובלי בטון בין האבנים, תרמה לחיסכון רב בסיד ובאנרגיה.

עם זאת, אין להסיק מדברים אלה, שבארץ לא ייצרו סיד כלל. קירות אכן טויחו ולשם כך נדרש סיד, במיוחד לבורות מים, אך כל חיסכון שאפשר היה להשיג, התברכו בו. בניית קירות בלי בטון וטיט כחומר מלכד הצריכה השקעה גדולה בסיתות האבן, בריבועה ובהכנתה בצורה שתוכל להיצמד לרעותה היטב. בניית קירות אדירי מידה וגבוהי קומה כקירות הר הבית הצריכה לא רק לרבע את האבן ולסתתה כהלכה, אלא אף להשתמש באבני ענק. אלו אפשרו להגביה קירות לגובה רב בבנייה יבשה, ואמנם כך נעשה בהר הבית. חישוב ראשוני מלמד, שבניית כותלי הר הבית בבנייה יבשה ובאבנים גדולות חסכה סיד, שכדי להפיקו היה הכרח לירות יערות בשטח של כ-100 קילומטרים רבועים, כשטחה של רצועת יער שרוחבה 4 קילומטרים, שהייתה משתרעת מירושלים ועד לשער הגיא.

עצי הסרק ביערות הארץ בימי בית שני היו ברובם אורנים, אלונים, אלות ודומיהם. בשל אקלים הארץ השחון ובגלל כמות המשקעים המועטה היורדת בה, יש לחכות שנים רבות עד שעץ אחר יצמח ויגדל תחת עץ שנכרת. על רקע זה יובן עוד יותר החיסכון שהושג בבניית הר הבית באבני ענק, שאפשרו בנייה יבשה ואיתנה.

חכמי המשנה והתלמוד אסרו לגדל בהמה דקה, במיוחד עזים, בארץ ישראל. אלו היו, ומוסיפות להיות, אויבותיו המושבעות של היער. כשהיה השלטון בידי זרים, לא נתנו הם את דעתם על החיים של תושבי הארץ. אז נוצלו היערות עד תוֹם, מתוך חוסר התחשבות בצורכי העתיד. היער היה אז הפקר, וכל מי שביקש לבנות בא וכרת בו עצים לתעשיית סיד כאוות נפשו. הדבר הביא לידי דלדול מקורות האנרגיה, ועקב כך חלה ירידה ניכרת ברמת החיים של תושבי הארץ. מעניינת היא עדותו של יהודי בן ונציה, שביקר בארץ במאה החמש עשרה וכתב:

הבתים אשר בירושלים עיר הקודש – כולם מאבני סלעים, ואין בהם עליות הרבה, זו למעלה מזו כמו בארצכם, ואין קורות בבתים ואין בניין עצים, כי העצים בעיר הזאת הם יקרים מאוד ובחנויות נמכרים במשקל... (אייזנשטיין, אוצר מסעות, עמ' 129).

עדות זו מדברת בעד עצמה.

למעלה: אבני הכותל הדרומי, על סלע האם.
למטה: אבנים שמשקלן חמישים טונות האבן.

יכולת טובה של בנייה באבן גדולה היא בראש ובראשונה תוצאה של ידע, של טכניקה ושל יכולת ארגון ועבודת צוות. במהלך העבודה נרכש ניסיון, ולאחר הובלת כמה אבנים ובנייתן מתגבר צוות העובדים והמתכננים על הקשיים, והמלאכה נעשית פשוטה ושוטפת. בנייה באבני ענק, מאפשרת התקדמות בקצב מהיר לאין שיעור מבנייה באבנים קטנות, אף על פי שהדבר נראה תמוה במבט ראשון. משהונחה אבן שאורכה עשרה מטרים, התקדמה למעשה מלאכת הבנייה בעשרה מטרים. הבנייה באבני ענק תרמה אפוא גם לחיסכון בזמן יקר. אפשר לאמוד את קיצור משך הבנייה ביותר ממחצית. כשעוסקים בבנייה ציבורית נמצא בדרך כלל, שהבוניס אינם מזדרזים במלאכתם, וקצב הבנייה נקבע על פי קצב איסוף התרומות וכספי הציבור, והפעילות אורכת דורות אחדים. כאלה הם פני הדברים ברבות מן הקתדרלות באירופה ובמבני ציבור אחרים בעבר ובהווה. בבניית הר הבית, לעומת זאת, התרחשה תופעה הפוכה. הורדוס, קודם שהחל במלאכת הבנייה, התלבט כאמור אם לבקש לשם כך את רשותה של רומא או לבנות בלי רשותה. הוא חשש מן הצפוי במקרה שישאל וייענה בשלילה, ומשום כך ברור שבנייה במהירות רבה הייתה באותן נסיבות בבחינת הכרח. על נימוקים אלו לטובת השימוש באבנים גדולות יש להוסיף את הוד המראה שהעניקו אבני הענק לכתלים הארוכים והגבוהים של הר הבית ואת תחושת החוסן ויראת הכבוד שהשרו על סביבתם. הבנייה באבני ענק ענתה אפוא על כל הצרכים שמנינו.

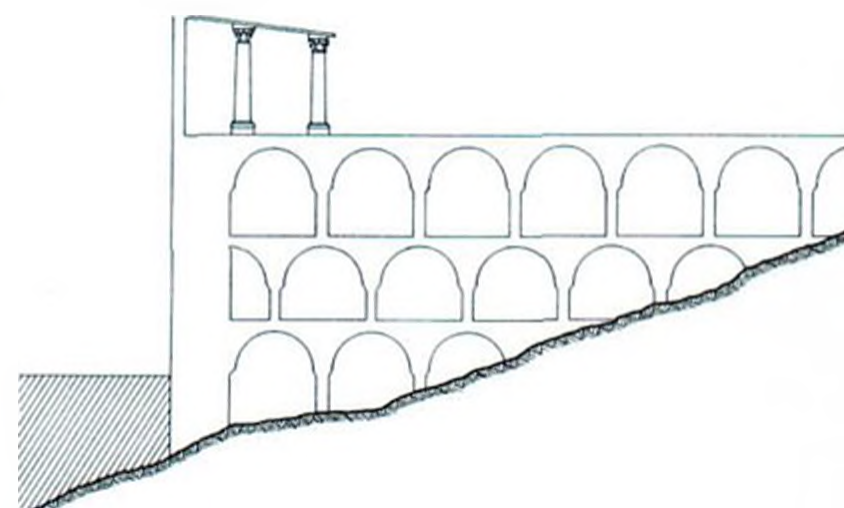
קמרונות על גבי קמרונות

המושג קירות תמך כוונתו לכתלים התומכים ברחבה, שצדם האחד חשוף למלוא גובהם וצדם השני תומך במילוי עפר שעליו מונחות מרצפות הרחבה. תורת הקונסטרוקציה המודרנית דורשת, שבין מידת עוביו של הקיר התומך למידת גובהו יישמר יחס של 1:4 כדי שיעמוד בלחץ המילוי. גובהם של קירות התמך בהר הבית בפניה הדרומית-מערבית כ-20 מטרים, ועליהם נבנו ישירות כתלים שגובהם 12 מטרים. אלו לא שימשו קירות תמך, אלא היו הקירות החיצוניים של סְטֵנִי הר הבית.

לו יכלו בנאיו של הורדוס ללמוד הנדסה מודרנית, היה עליהם לבנות את הכתלים בעובי של 5 מטרים. החפירה לאורך כותלי הר הבית חייבה אותנו לדעת מהו עובי הכתלים, שכן היה עלינו לוודא אם נזדקק לתומכות בעת העבודה. כיצד עושים זאת? מצאנו שבכותל המזרחי חסרה אבן באחד הנדבכים הגבוהים, ועם זאת המקוריים, מתקופת בית שני. בסיוע שלטונות הַנֶּקֶף ניקינו את המקום משפכיו וחדרנו פנימה לעובי הכותל. אז נוכחנו לדעת שעוביו של הכותל המזרחי הוא כ-5 מטרים ובנייתו נעשתה בשלוש שורות אבנים שהיו צמודות היטב האחת לרעותה. אלא שאנו עובדים היינו למרגלות הכותל הדרומי והכותל המערבי, ואת עוביים הם ביקשנו לדעת – ודווקא בהם לא חסרה כל אבן.

מהנדסי הטכניון בחיפה, שאליהם פנינו בבקשת עצה, הציעו לקדוח חור קטן בכותל, בנקודה שבין חיבורי האבנים. הם אף גילו את בקיאותם בהלכה באמרם שאפשר להשתמש במקדח עשוי יהלום, ולא במקדח ברזל. העליתי בעיה זו לפני ועדת ההלכה במשרד הדתות, שמונתה לטפל בסוגיות כאלו. הם העבירו את הכדור לרבנות הראשית, וזו התכנסה לכמה ישיבות כדי לדון בעניין. לבסוף יצא פסק ההלכה: "אם טובתו וצרכיו של הכותל דורשים זאת, אפשר לבצע קידוח". רק כשהחילונו בהכנות טרחו הרבנים

להסביר שחפירה ארכיאולוגית ליד הכותל אינה לטובתו וודאי שלא לצרכיו, ולפיכך אין צורך לחפור, וממילא מתבטל גם הרצון לדעת מה עוביו. עוד שבוע אחד עסקנו בניסיונות שכנוע בסוגיה: טובתו של הכותל מהי? אבל העלינו חרס, והם מעמדתם לא זזו. לעזרתנו נחלצו אנשי המכון הגיאולוגי, שבדיוק באותו הזמן עסקו בפיתוח שיטה גיאורחשמלית, שתכליתה להשיג מידע על עובי הכותל באמצעות גלי קול ותהודתם. לאחר יומיים של בדיקות קפדניות הראה המחקר, שעוביים של הכותל המערבי וגם הדרומי הוא 4.80 מטרים. עתה אפשר לציין בסיפוק שמהנדסי הורדוס עמדו בהצלחה בבחינות הטכניון.

חתך בחלל הר הבית המראה את בניית החלל, קמרונות על גבי קמרונות.

לאחר כמה שנים, כשהגיעו פעולות החשיפה לאורך הכותל המערבי מצפון לקשת וילסון לשלב מתקדם, נחשף פתח חצוב בגדולה שבאבני הכותל למלוא עובייה. הצצה בעד פתח חצוב זה לימדה שעובי האבן הזאת לבדה הוא 4 מטרים. עובי הכותל ביחס לגובהו הותאם אפוא לשאת את מלוא כובד המילוי של הרחבה העליונה במתחם הר הבית.

לגילוי עובי הכתלים הייתה חשיבות בהמשך תכנון עבודתנו וביצועה. אבל התברר שמהנדסי הורדוס לא היו זקוקים כלל לעובי כזה של כתלים, שכן הללו לא שימשו אותם כקירות תמך שמילוי מאחוריהם, אלא כקירות תמך שצדם השני חלול. במקום למלא את השטח בעפר ועליו לבנות את רצפות הרחבה של מתחם הר הבית, הם נקטו שיטה אחרת. בחלל השטח נבנו קמרונות, אלו על גב אלו; סמוך לכתלים היו שלוש קומות של קמרונות, וסמוך לכיפת הר הבית הצטמצם גובה הקמרונות לכדי קומה אחת – הכול לפי שיפועו של המדרון – ועל גבי תקרת הקמרונות שבקומה העליונה נבנתה הרחבה המרוצפת. למעשה פולס ויושר מתחם הר הבית באמצעות חללים, וברום החללים, בגובה הרצוי למתכננים, נבנתה הרחבה עצמה. צא ולמד: פרט לעוביים של הקירות, העומד במבחן ה"תקן" של קירות תמך, עוד דאגו המתכננים שלא ייווצר לחץ של המילוי על הקירות. הודות לכך אפשר היה להשתמש בכל אותו חלק ענק, בעל הקמרונות, לצורכי אחסנה וכיוצא בזה.

והנה, לאו דווקא מטעמי חיסכון וניצול שטחים פנויים, ואף לא מטעמי בטיחות, נבנה הר הבית בצורה זו. ההלכה היהודית היא שחייבה בנייה בנוסח זה. וכך מובא הדבר במשנה: "הר הבית והעזרות תחתיהן חלול, מפני קבר תהום" (משנה, פרה ג ג). הציבור היהודי בעת ההיא דאג לכבד את דיני הטומאה והטהרה במלואם, ונותר לשאול מה לחללי הר הבית ולדיני טומאה וטהרה.

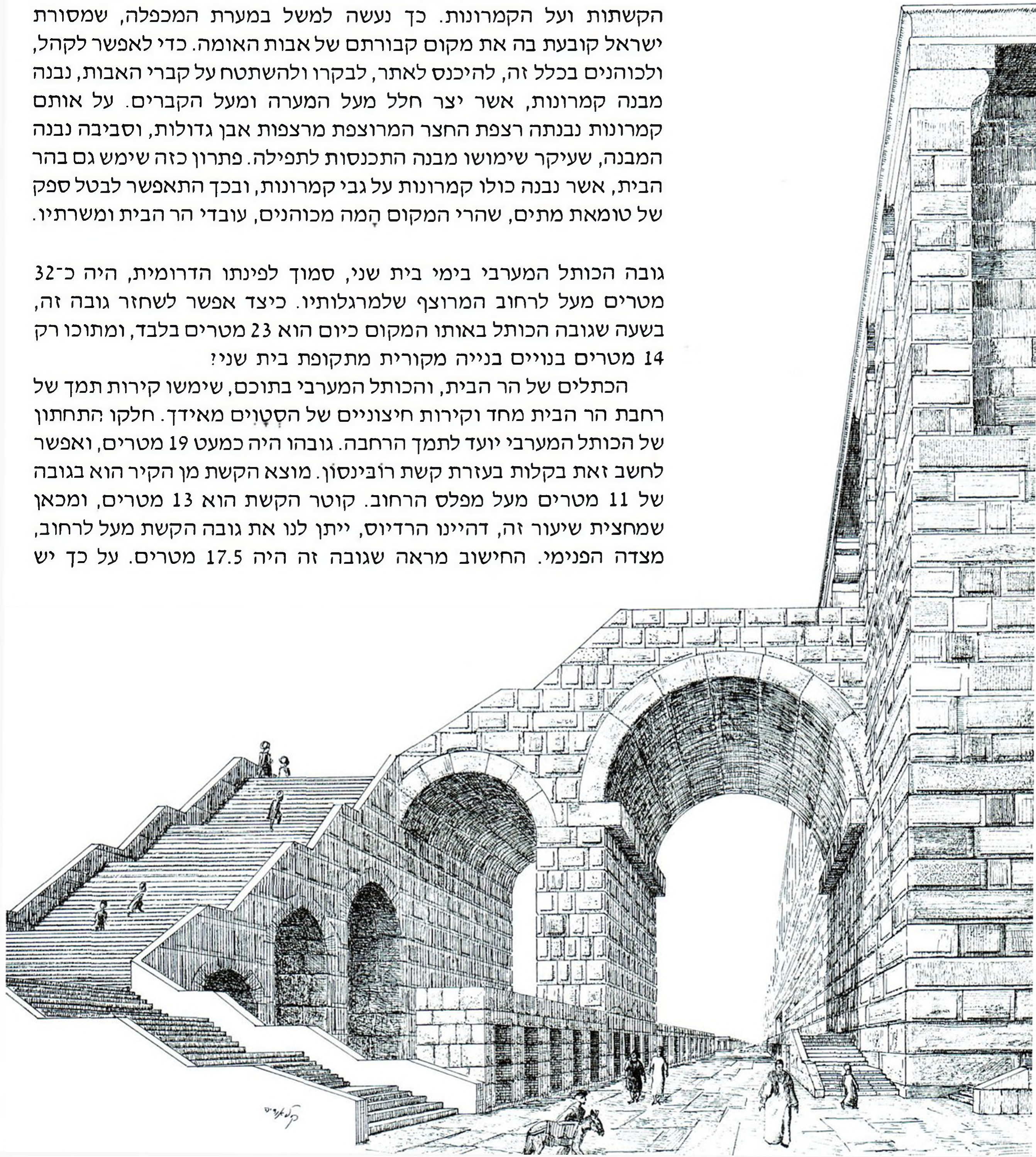
כידוע, הכניסה לבית קברות והמעבר בו מטמאים אדם מישראל ואסורים לחלוטין על הכוהנים. בית קברות, אליבא דדעתם של חכמי אותם הדורות, הוא כל מקום שיש בו מצבות והוא תחום בגדר. על פי סימנים אלה יודע הקהל שבית עלמין לפניו והוא חייב בזהירות. אך מה בנוגע לקברים העלולים להימצא בכל אתר ואתר, אף על פי שאינם מופרים ואינם ידועים, אלא לאחר שחפרת או נתקלת בהם במקרה? את הללו כינו קברי תהום, והם לא טימאו, שכן אי אפשר לדעת על דבר קיומם. לו היו קברי תהום מטמאים גם כן, כי אז לא היה אפשר להלך בשום מקום. בהר הבית רצו להיות בטוחים אף מחשש קברים – מקברי תהום – מה עוד שאת מערכת הר הבית כולה הפעילו כוהנים. על כך נוספה מעין ראייה לחשש, שכן נראה שנמצאו עצמות אדם בעת אחת מפעולות הבנייה או החפירה של היסודות.

שחזור המחלף הבנוי על קשת רובינסון ופינתו הדרומית-מערבית של הר הבית למלוא גובהו.

במדרשי אגדה נמצא ויכוח בשאלה אם אדם הראשון הוא שנקבר כאן, או שמא עצמותיו של אֲרֹנָה היבוסי הן. כאמור, בחפירות ליד חלקו הדרומי של הכותל המערבי חשפנו קברים מתקופת בית ראשון. הם פונו מעצמות זמן לא רב לפני בניית הכותל. ואולי נותרו קברים שלא נתפנו וטרם נחשפו? ההלכה היהודית מאפשרת בנייה של קמרונות מעל קברות, ואז אפשר "לנטרל" את טומאתם, שכן אין הטומאה עוברת למשטח ההליכה שעל הקשתות ועל הקמרונות. כך נעשה למשל במערת המכפלה, שמסורת ישראל קובעת בה את מקום קבורתם של אבות האומה. כדי לאפשר לקהל, ולכוהנים בכלל זה, להיכנס לאתר, לבקרו ולהשתטח על קברי האבות, נבנה מבנה קמרונות, אשר יצר חלל מעל המערה ומעל הקברים. על אותם קמרונות נבנתה רצפת החצר המרוצפת מרצפות אבן גדולות, וסביבה נבנה המבנה, שעיקר שימושו מבנה התכנסות לתפילה. פתרון כזה שימש גם בהר הבית, אשר נבנה כולו קמרונות על גבי קמרונות, ובכך התאפשר לבטל ספק של טומאת מתים, שהרי המקום המה מכוהנים, עובדי הר הבית ומשרתיו.

גובה הכותל המערבי בימי בית שני, סמוך לפינתו הדרומית, היה כ-32 מטרים מעל לרחוב המרוצף שלמרגלותיו. כיצד אפשר לשחזר גובה זה, בשעה שגובה הכותל באותו המקום כיום הוא 23 מטרים בלבד, ומתוכו רק 14 מטרים בנויים בנייה מקורית מתקופת בית שני?

הכתלים של הר הבית, והכותל המערבי בתוכם, שימשו קירות תמך של רחבת הר הבית מחד וקירות חיצוניים של הסטוים מאידך. חלקו התחתון של הכותל המערבי יועד לתמך הרחבה. גובהו היה כמעט 19 מטרים, ואפשר לחשב זאת בקלות בעזרת קשת רובינסון. מוצא הקשת מן הקיר הוא בגובה של 11 מטרים מעל מפלס הרחוב. קוטר הקשת הוא 13 מטרים, ומכאן שמחצית שיעור זה, דהיינו הרדיוס, ייתן לנו את גובה הקשת מעל לרחוב, מצדה הפנימי. החישוב מראה שגובה זה היה 17.5 מטרים. על כך יש

להוסיף 1.5 מטרים, שהוא גובה אבני הקשת, ונגיע למפלס של 19 מטרים מעל לרחוב המרוצף. זהו אפוא גובה מפלס הרחבה במתחם הר הבית מחד וגובה הכותל בשמשו קיר תמך מאידך. מעל לגובה זה נבנתה על קיר התמך תוספת, שהייתה קירו החיצוני של הסטו המערבי. לפי תיאורי יוסף בן מתתיהו היה גובה הסטונים 25 אמות, כלומר 12.5 מטרים בקירוב. נוסף זאת לגובה קיר התמך ונקבל את מלוא גובהו של הכותל המערבי מעל למפלס הרחוב, דהיינו בערך 31 מטרים. גובה הסטונים שתיאר יוסף בן מתתיהו, אף על פי שנהרסו, אפשר לשחזרם באמצעות הממצא הארכיאולוגי, שכן יוסף מספר שהיקף העמודים היה כזה ששלושה בני אדם צריכים היו לשלב את ידיהם הפרושות, זה ביד זה כדי לחבוק עמוד אחד. בחפירות חשפנו שברי עמודים מן הסטונים שקוטרם 1.5 מטרים, ולהקפת עמוד בקוטר זה זקוקים אמנם לשלושה בני אדם. מאחר שחשפנו רק חלקי עמודים ולא עמודים בשלמותם, כיצד אפשר לדעת את גובהם? תורת האדריכלות הקלסית החשיבה מאוד את היחס בין גובה העמוד ובין קוטרו, שהוא 6:1. לפיכך עמוד שקוטרו 1.5 מטרים, גובהו 9 מטרים. על כך יש להוסיף את גובה הכותרת שבראשו, מטר אחד, ואת גובה הבסיס שמתחתיו, שהיה באותו השיעור, והרי לך גובה של 11 מטרים. אם נוסיף על כך את עובי התקרה והגג, כמטר אחד, יתקבל גובה התואם את תיאוריו של יוסף. גובה קיר התמך בחלקו הדרומי של הכותל המערבי, שאותו למדנו משחזור קשת רובינסון ומפלס ההליכה עליה, מלמד שרחבת הר הבית בצד דרום – כיום אזור מסגד אל-אקצא – הייתה גבוהה ב-3 מטרים מן הרחבה בת זמננו. מפרט זה אפשר ללמוד על רצון המתכננים בימי בית שני, להקים רחבה בעלת משטח אחיד בכל הר הבית. ואכן, המפלס באזור אל-אקצא כיום נמוך ב-3 מטרים מהמפלס באזור כיפת הסלע.

בכוונת האדריכל של הר הבית היה להפריד למראית עין בין אותו חלק מן הכתלים שהיווה קיר תמך ובין זה שמעליו, אשר שימש קיר חיצוני לסטונים. הפרדה זו נעשתה כך שקיר התמך נבנה כקיר חלק, ואילו קיר הסטונים הודגש בעמודי-אבן דמויי אומנות (פילסטרים) למלוא אורכו. תכנון זה זהה לתכנון שנעשה במערת המכפלה, שקיר התמך שלה אף הוא חלק, והקיר החיצוני של חצרות המבנה הודגש בפילסטרים. קירו של הר הבית נהרס במאה השביעית לספירה עד מתחת לגובה ראשית הפילסטרים, ומנין אפוא לנו המידע שאכן כך היה בנוי? ראשית, בקצהו הצפוני של הכותל המערבי, המצוי כיום בתוך בניין חדש, נמצא קטע קיר שהתנשא לגובה שמעל לקיר התמך, ושם אפשר לראות קטעי פילסטרים שעדיין מצויים באתרם. שנית, כדי לבנות את הפילסטרים, סיתתו את האבנים בצורה מיוחדת, שהקלה על בנייתן של אומנות-עמודים אלה. אבנים כאלו נחשפו בהריסות הר הבית למרגלותיהם של הכותל המערבי והכותל הדרומי, חלקן – בהריסות שמתקופת ימי החורבן שעשו טיטוס וחייליו, וחלקן – בהריסות שמימי הביזנטים, כאשר כבשו בהנהגת הרקליוס מלכם את ירושלים מידי הפרסים בשנת 628 לספירה.

גובהם של הכתלים

בפינות הר הבית נבנו מגדלים. עיקר תפקידם היה לפקח על הנעשה בחצרות הר הבית ולמנוע התקהלויות שיכלו להביא לידי תסיסה ומרידה. בפינה הצפונית-מערבית התנשאה מצודה צבאית, מצודת אנטוניה, ששימשה את חייליו של הורדוס, ולימים – את חיילי צבא רומא. בשאר פינותיו של הר

מגדל ההכרזה על כניסת השבת

הכתובת על אבן ראש הפינה: לבית
התקיעה להכ[ריז].

הבית נבנו מגדלים רגילים, שעליהם היו תצפיות ומשמרות של בני הכהונה, שדאגו לביטחוננו של הר הבית ולהגנתו. יש לזכור שבחצרות המקדש, כבכל מקדשי העולם הקדמון, נשמרו בין השאר אוצרות המדינה וזהבה. אורכם הרב של כותלי המזרח והמערב חייב בנייה של מגדלים נוספים, במחצית אורכם בערך. מובן שגם בפינה הדרומית-מערבית של הר הבית, מעל הפינה שלמרגלותיה התחלנו בחפירותינו, התנשא מגדל כזה בימי בית שני. כבר עם הגיענו לרחוב המרוצף שלמרגלות הר הבית באותה פינה, מצאנו אבן שאפשר היה לזהותה כאבן ראש הפינה של אותו המגדל. סיתות האבן היה בשלושה ממשטחיה, מה שהעיד ששימשה לא רק אבן פינה, אלא גם אבן שעמדה בקצה העליון של הפינה ממש. יש מי שהבינו את המושג "אבן ראש פינה" כאבן יסוד שמניחים בראשית הקמתו של בניין, אבל כאן הודגש לעינינו ביתר שאת, שאכן כשמה כן היא – האבן האחרונה ששמים בבנייה. קדמונינו ערכו את טקסי החג הקשורים בחנוכתו של בניין, כאשר הניחו בו את אבניו האחרונות – אבני ראש הפינה. כיום נערכים הטקסים כאשר מניחים את אבן היסוד לבניין, ובבניינים רבים פוסקת המלאכה לאחר הטקס ולאחר הנחת היסוד. מכל מקום, חשיבות אבן זו עבורנו הייתה באפשרות שניתנה לנו ללמוד על צורתה העליונה של חומת הר הבית, ואמנם הפכה האבן למוקד התעניינותם של כל חברי המשלחת.

כששככה קצת ההתלהבות הראשונה, החליט רון גרדינר, אחד הארכיאולוגים מצוות המשלחת שלנו, לסור ולראותה. כדרכו, ביכר לעשות זאת לבדו ובלא כל ההמולה הנלווית בדרך כלל לצפייה המונית. לפתע פרצו קריאות שמחה מפיו. לא בכל יום אפשר היה לראות את רון – ולשי קר רוח שהגיע לארץ לראשונה כשוטר בשלהי ימי המנדט הבריטי, ואשר נוהג היה לחזור מדי פעם בפעם ולהצטרף לחפירות עם משלחות ארכיאולוגיות שונות בארץ – יוצא מגדרו. אלינו הגיע היישר מחפירות כוכב הירדן, שם התמחה בעבודות שימור. קריאות הצהלה של רון לימדוני שיש לרדת במהירות, שכן הבחור כנראה גילה משהו. ואכן, היה לו מה לבשר: "כתובת עברית חקוקה על האבן!" קרא. הכתובת ניתנה לפענוח מהיר, שכן האותיות היו ברורות, חקוקות לעומק וקלות לקריאה. מזלו הטוב של רון היה, שירד לראות את האבן בדיוק לאחר שפועלי החפירות הפכו על פניה. שכן כשנתגלתה האבן נמצאה הכתובת על הצד שנגע ברצפת הרחוב. על האבן הייתה חקוקה

הכתובת הלא־שלמה: "לבית התקיעה להכ...". האבן הייתה שבורה ושאר חלקיה לא נמצאו. "חבל!" הייתה תגובת הכול. כך דרכו של עולם: במקום לשמוח על הנמצא מבכים את מה שאיננו.

ההתרגשות חלפה עברה לה, והבעיה שעמדה עתה בפנינו הייתה הניסיון להשלים את הכתובת ולנסות להבין מה משמעות הימצאה במקום זה. הצעת השלמה ראשונה הייתה: "לבית התקיעה להכריז". אך מה להכריז במקום כזה? כל המקורות שעמדו לרשותנו – יוסף בן מתתיהו בתיאוריו את הר הבית מחד ומקורות המשנה מאידך – לא עסקו בפרשה זו. אבל בזיכרוני צץ ועלה קטע שקראתי במקרה שבוע ימים קודם לכן בכתבי יוסף בן מתתיהו. היה זה קטע העוסק בביצור הר הבית בידי אחת מקבוצות הקנאים, שאחזה בו במאבקה בקבוצת קנאים שנייה, שהתבצרה בעיר העליונה. וכה אומר יוסף:

המגדל האחד הוקם בקרן צפונית־מזרחית, השני מעל הקסיסטוס, השלישי מן הקצה האחר אל מעל העיר התחתונה, והרביעי נבנה על ראש לשכות בית המקדש, במקום אשר שם נהג אחד הכוהנים לעמוד בכל ערב שבת ולתקוע בחצוצרה להכריז כי בא ליל שבת, וככה עשה גם ליום המחרת שבערב, כי התקיעה הראשונה לימדה את העם לשבות מכל עבודה והתקיעה השנייה – לשוב למלאכתם (מלחמת היהודים, ד ט, 12).

יוסף מתאר לתומו את ביצור המגדלים בהר הבית בידי קנאיו של שמעון בר גיורא. הוא מניח שכל מי שהכיר את ירושלים ידע לזהות בנקל את אותם מגדלים, ולפיכך מדגיש הוא שהמגדל הקיצון היה המגדל שממנו תקעו בחצוצרה להכריז על כניסת השבת ועל יציאתה. הפינה הדרומית־מערבית הייתה המקום המתאים ביותר לכך, שכן מתחתיה השתרע השוק התחתון של העיר, מקום המרכז המסחרי על מאות חנויותיו ובתי המלאכה שבו. היה זה מגדל, שכל מי שביקר בירושלים ביום שישי הכירו וזכרו, ואותו מגדל נודע בשמו בית התקיעה על שום שממנו תקע הכוהן בחצוצרה להכריז על כניסת השבת ועל צאתה.

ומהי משמעותה של הכתובת? התחילית למ"ד יכולה לציין בעברית כיוון, כגון "לירושלים", ובמקרה שלפנינו אפשר להניח שהיה זה מעין שלט שכיוון את הכוהן לעבר בית התקיעה – למקום שממנו עליו לתקוע בחצוצרה. אפשרות זו איננה עומדת במבחן הביקורת, שכן הכתובת נחרתה בראשו של המגדל, וכשהגיעו עדיה כבר לא נזקקו להכוונה. אפשרות אחרת היא, שהאות למ"ד מלמדת על שייכות, דהיינו "שייך" לבית התקיעה להכריז. שלוש שנים בנו את חומות הר הבית ושמונה שנים עסקו בהכנת האבנים ושאר אמצעי הבנייה. ייתכן שלעת ההכנות חרתו על אבנים מסוימות כתובות וסימנים, כדי שבבוא הזמן ידע מנהל העבודה לאן שייכות האבנים לפי תכנית האדריכל וכיצד יש לקבען – נוהג מקובל בבנייה. אבל סימנים כאלה נעשו בדרך כלל על דרך הקיצור: באותיות או בסימנים מוסכמים קצרים, ולא בכתובת כה מהודרת. אפשרות סבירה היא אפוא שלפנינו כתובת של הקדשה. בעת בניית הר הבית תרמו רבים מכספם לבנייה. התרומה המקובלת הייתה כנראה אבן לבנייה. לאו דווקא אבן ממשית, אלא סך מסוים ששוויו היה אבן או מחצית האבן. מדרשי אגדה מספרים על אחד מחכמי ימי בית שני שהיה עני מרוד ולא היו לו אמצעים לתרומה למלאכת הקודש, ולפיכך נסתייע מידי שמים, אזר חלציו והביא על

גבו אבן אחת ממדבר יהודה. מדרש זה מרמז על אותן "תרומות של אבנים" למלאכת בניית הר הבית. תרומה מסוג זה דומה למפעל נטיעת העצים בימינו ולתרומה המועלית למטרה זו לקרן הקיימת לישראל. שהרי גם בימינו אין מדובר בעץ מסוים שהאדם יודע את מקומו, אלא בסכום כלשהו שהוא תורם. אולם מי שאמצעיו מרובים ולבבו פתוח, והוא מבקש לתרום לנטיעתה של חורשה שלמה, יזכה בוודאי בימינו לשלט הקדשה ולמקום נטיעה מוגדר וידוע. ייתכן אפוא שלפנינו פרשה דומה – בעל ממון שתרם סכום נכבד כדי בניית כל אגף בית התקיעה בשלמותו, ולפיכך הנציחו את תרומתו בלוח הקדשה. במקרה זה אפשר להניח, שהכתובת בשלמותה יכלה להיות למשל "לבית התקיעה להכריז על השבת, תרומת פלוני בן אלמוני!". מעשים מסוג זה מוכרים לנו הרבה מכתובות הקדשה בבתי הכנסת העתיקים ברחבי הארץ, ואף מן המקדש עצמו, למשל שערי ניקנור, שהיו תרומתו ושבהם נשתבח. ייתכן שבעתיד יימצא חלקה החסר של הכתובת הזאת, ושאלה זו תיפתר. האומנם רחוק יהיה פתרונה מן ההצעה שהובאה כאן?

האם קיים סיתות
הורדוסי?

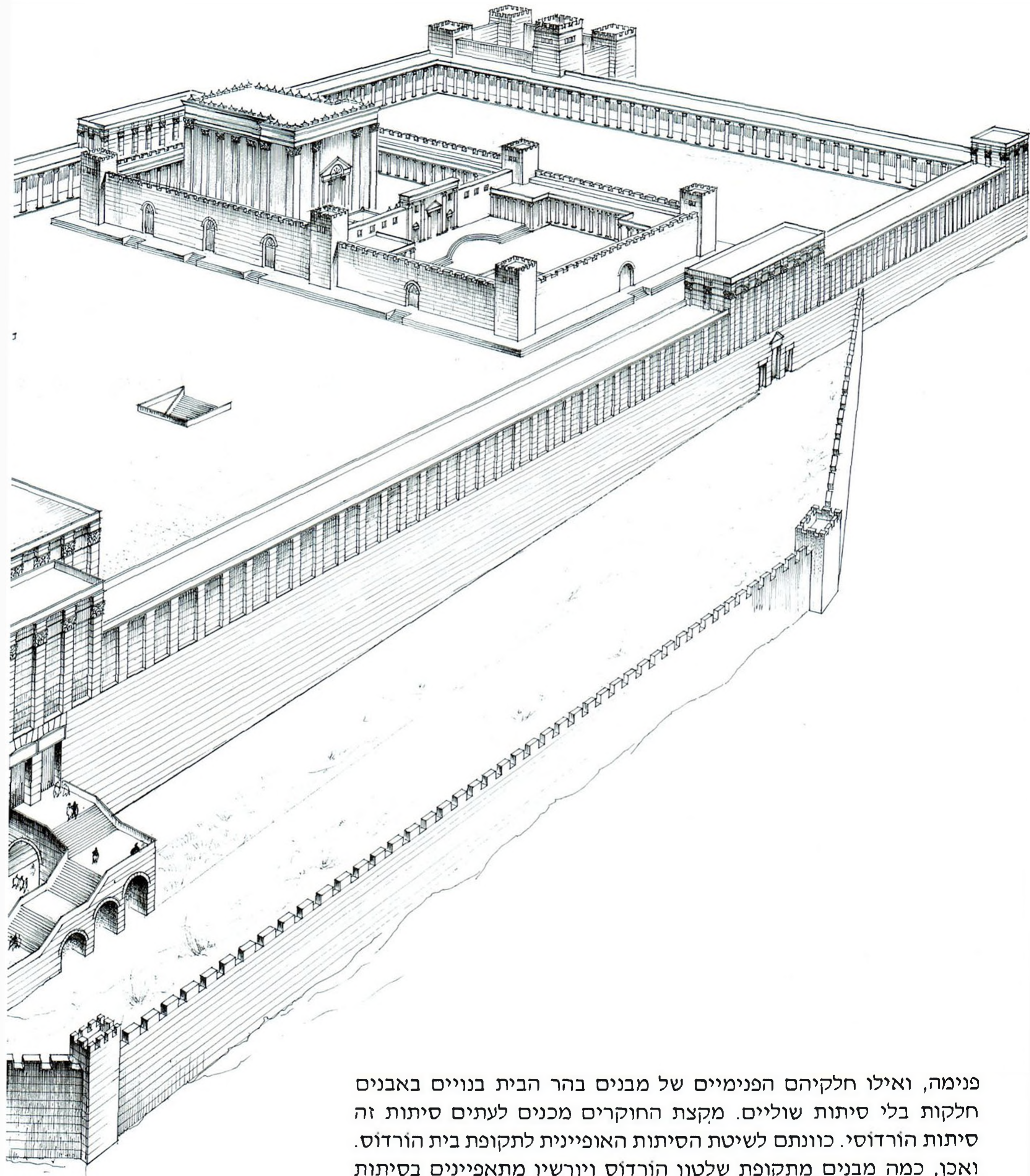
סיתות אבני הכתלים של הר הבית מעולה וכל פניהן מוחלקות למשעי. האבנים סותתו בשלמות מחמישה צדדיהן והונחו, זו לצד זו וזו מעל זו, בתיאום מופלא. בנייה באיכות כה גבוהה וכן סיתות ההחלקה של פני האבן יצרו רושם של קיר אבנים שאין רואים את מרכיביו, והוא כולו מעין משטח טיח לבן, חלק ואחיד. אלא שעם זאת הייתה כוונת האדריכלים ליצור אצל המתבונן גם את התחושה שלפניו קיר הבנוי מאבנים, והם אכן הצליחו בכך. הצופה בכותלי הר הבית ממרחק, עדיין יוכל להבחין שהקיר בנוי אבנים, האחת נפרדת מחברתה. אין הוא משטח אחיד, אלא לוח תשבץ. מעשה תשבץ זה נראה לעין ואפשר להבחין בו הודות לסיתות מיוחד, המאפיין את כותלי הר הבית. בפי החוקרים נקרא סיתות זה סיתות שוליים, ועיקרו יצירת מסגרת, או שוליים, סביב האבן. שוליים אלו סותתו סביב פניה החיצוניים של האבן. לאחר שהוחלקה כולה, חצב בה הסתת לעומק של סנטימטר אחד או שניים בכל אחד מארבעת צדדיה. אורך השוליים הוא כמובן כאורכה של האבן וכרוחבה, ורוחבם משתנה: מ-9 סנטימטרים ועד ל-18 סנטימטרים. השינוי במידות הרוחב של השוליים אינו רק בין אבן לאבן, אלא גם על פני אותה האבן, ואין בזה אחידות. רוב שטח הפנים של האבן נותר בין השוליים והוא נקרא זיז. השם אינו הולם את מראה האבן בדרך כלל, שכן הזיז הוחלק אף הוא למשעי. עצם היותו בולט כשני סנטימטרים מעל שולי האבן המסותתים די בו כדי להבליט את האבן ולהפריד בינה ובין חברותיה מימין ומשמאל, מלמטה ומלמעלה. בדרך כלל נעשה סיתות השוליים כדי לחסוך בעבודת סיתות. לצורך הבנייה ולשם הנחת האבנים במדויק, די היה בסיתות שולי האבנים. הזיז, שהוא עיקרה של האבן, נשאר פראי ומחוספס; למעשה הושארו פני האבן כשהיו שעה שהובאה מן המחצבה. השקעת עבודת הסיתות בשוליים בלבד הביאה לידי חיסכון ניכר במאמצי סיתות, בזמן ובממון.

אלא שסיתות השוליים, המאפיין את כותלי הר הבית, לא הביא שם לידי חיסכון כלשהו, שכן כאמור גם הזיז סותת והוחלק למשעי. ולא זו בלבד, אלא אף השקיעו בעבודה זו מאמץ יתר, מכיוון שלאחר החלקת כל פני האבן הושקע מאמץ ביצירת השוליים מסביבה. לפיכך נראה שיש אמת

בהנחה, שרצון האדריכל לקבוע הבדל בין אבן לאבן, היא הסיבה לסיתות זה. רוחבם השונה של השוליים אף הוא מחזק הנחה זו, שהאדריכל ביקש לראות בקיר מעשה תשבץ של אבנים ולא מקשה אחת. ברור שלשיתות סיתות זו יש משמעות רק בנוגע לחלקיו הגלויים של הקיר. את זיזי האבנים בקטעי הקיר ששימשו יסוד וכוסו אחר כך באמצעות המילוי שמתחת לרחוב, לא היה כל צורך לסתת. ואמנם מצאנו, שכך הוא הדבר באבנים שנחשפו ביסודותיו של הכותל הדרומי. כל חלקי הכותל שמתחת למפלס הרחוב לא סותתו למשעי, וזיזיהם נותרו גסים ומחוספסים. מעשה נבון היה זה, שכן האדריכל תכנן גם את מסלול הרחוב ואת מפלסו, וביקש לחסוך זמן יקר וממון רב בהוצאות הסיתות. על תושייתו הרבה של אותו אדריכל למדים אנו מהעובדה, שעומק היסודות מגיע לעתים לכדי עשרים מטרים מתחת למפלס הרחוב. אך דא עקא – בכותל המערבי, באזור של קשת וילסון, מוצאים אנו שלא נקט כלל זה. כל תשעת נדבכי הבנייה המשמשים יסוד ואשר כוסו במילויים שעליהם נסלל הרחוב, כולם כאחד סותתו סיתות חלק למשעי, על זיזיהם. לכאורה סתירה של מה שנאמר לעיל; ואכן, פתרון חד-משמעי אין בידינו. יש אפשרות ליחס זאת לחולשת אנוש. מנהלי העבודה והקבלנים שעסקו בהכנות סיתות את האבנים כולן סיתות שוליים והחליקו את הזיז משני טעמים אפשריים: רשלנות וחוסר מחשבה מחד, או ניסיון לגרוף רווחים מהספקת אבן מסותתת מאידך. רק כשעמד על כך אחד מאנשי צוות ההנהלה הופסקה המלאכה הזאת, והחלו לסתת בצורה שהביאה לידי חיסכון רב.

למרות שיטה זו של הבלטת הקיר הבנוי אבנים, עדיין נותר משהו מן המראה השטוח בקיר התמך. לא כן בקיר הסטויים, שהיה מודגש באמצעות פילסטרים מבחוץ. כדי למנוע את מראהו השטוח של הקיר הותירו בכמה מאבניו זיזים מרובעים בולטים. מידותיהם היו 20×20 סנטימטרים והם בלטו כדי 20–25 סנטימטרים, כעין קובייה שנותרה במרכז האבן. זו הטילה כתם צל עמוק על חלק מן האבן, ובכך נוצר משחק אור וצל שהפחית משטיחותו של הקיר. קוביות זיז אלו, שהושארו בכמה אבנים, הונחו בצורה שאינה סימטרית. לעתים נמצא אותם על שתי אבנים צמודות, ולעתים – מרוחקות האחת מרעותה מרחק של כמה אבנים. אותה דרך, שנועדה לצמצם את רושמו של המראה השטוח, נקטו הבונים גם בקיר התמך של מבנה מערת המכפלה בחברון.

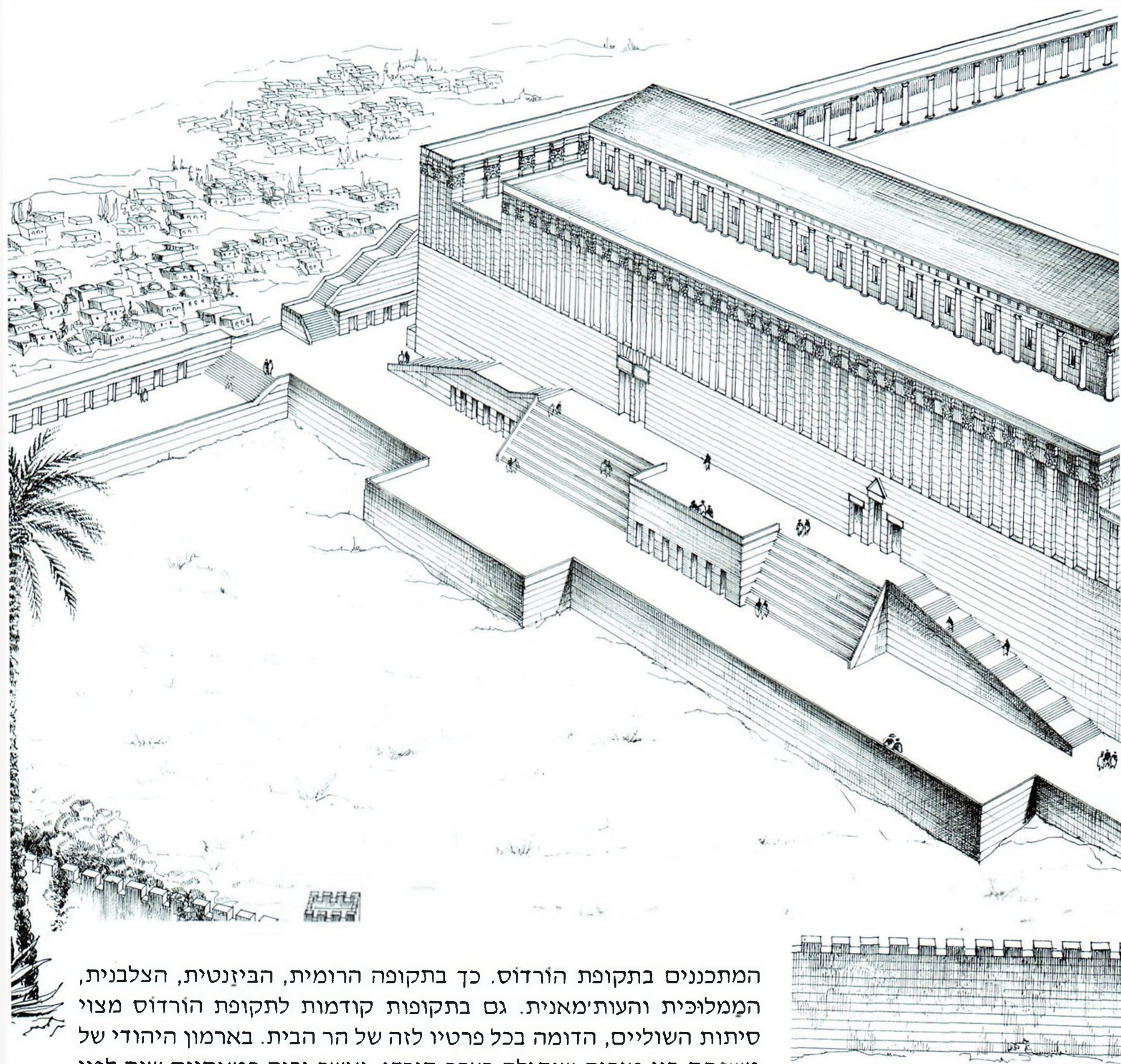
סגנון השוליים נקלט כסגנון של בנייה ושימש גם בקירות שנבנו באבני גוויל. העיקרון המונח ביסוד הבנייה באבן גוויל הוא הימנעות מכל השקעה של עבודת סיתות באבן. קירות אבני הגוויל טויחו בטיח לבן, שכיסה מבחוץ את קיר הגוויל לחלוטין – עד כי לא נראתה בו שום אבן. את משטח הטיח הלבן ורחב הידיים חילקו לרצועות. חלוקה זו הושגה באמצעות חריתה לתוך הטיח לעומק שני סנטימטרים. החלוקה נעשתה בצורה סדירה לאורך ולגובה, ובדרך זו נתקבל רושם של קיר אבנים הבנוי בסגנון סיתות השוליים. לעתים חיקו בו את אבני הענק נוסח הר הבית, ולעתים היה זה חיקוי של הצורה בלבד, והקיר דמוי האבנים נראה כבנוי מאבנים קטנות יותר. לדעתנו היה ברעיון זה משום הפגנת חיבה והזדהות עם הר הבית. סגנון זה מצוי בבנייה המלכותית במצדה ובבנייה הפרטית בבתי מגורים ברובע היהודי מתקופת הורדוס ויורשיו. אגב, באותם המקומות מצויים קירות מטויחים בעלי סיתות שוליים בתוך המבנים, בחדרים ובמעברים

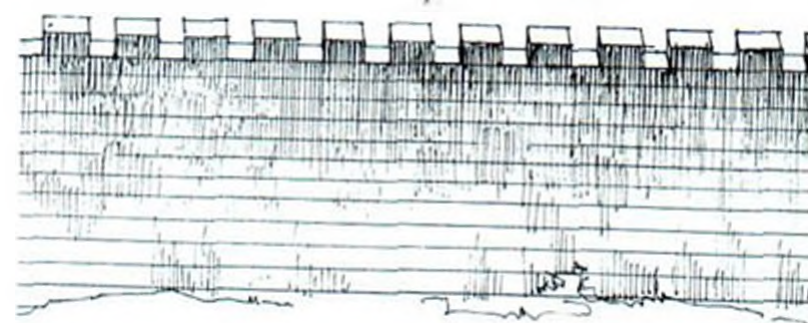
פנימה, ואילו חלקיהם הפנימיים של מבנים בהר הבית בנויים באבנים חלקות בלי סיתות שוליים. מקצת החוקרים מכנים לעתים סיתות זה סיתות הורדוסי. כוונתם לשיטת הסיתות האופיינית לתקופת בית הורדוס. ואכן, כמה מבנים מתקופת שלטון הורדוס ויורשיו מתאפיינים בסיתות השוליים.

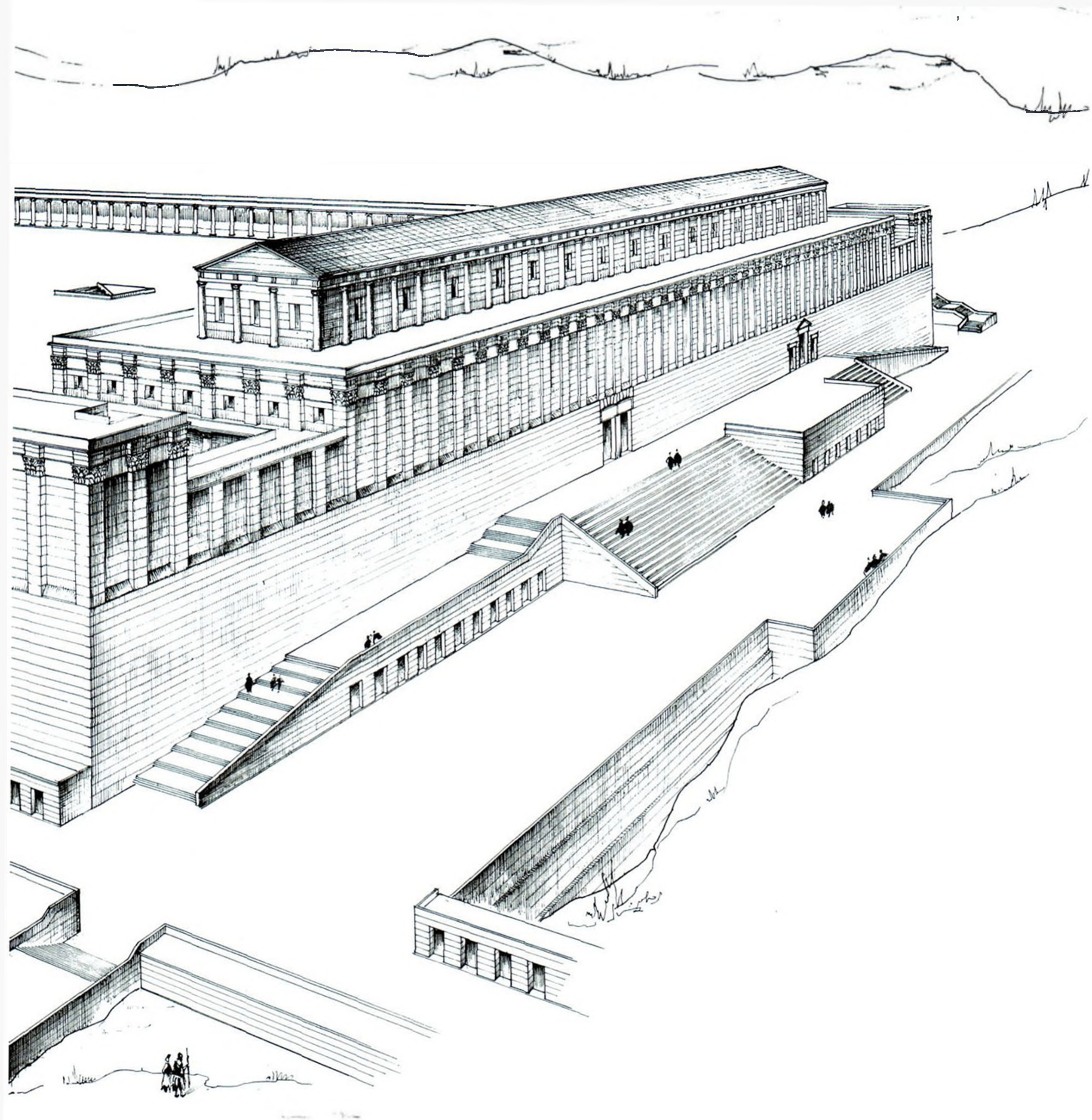
ואולם סיתות זה אינו אופייני לכל המבנים מתקופת בית הורדוס. רבים מהם אפשר למצוא צורות אחרות של סיתות אבנים. יתר על כן,

אפילו במבנה הר הבית מצויים קירות שאבניהם מסותתות למשעי, בלי כל שוליים. כך בפנים השער הכפול, וכך במערת המכפלה בחברון. המהלך במקומות אלה רואה שהקיר בנוי אבנים ולכן לא היה צורך להתאמץ ליצור את השוליים. הדבר מחזק את הנחתנו הראשונה, שכל כוונתו של סיתות השוליים הייתה להדגיש את אבניו. נמצאו מבנים מתקופות מאוחרות יותר ובהם סיתות שוליים, שנעשה כנראה מתוך אותם טעמים שעליהם עמדו

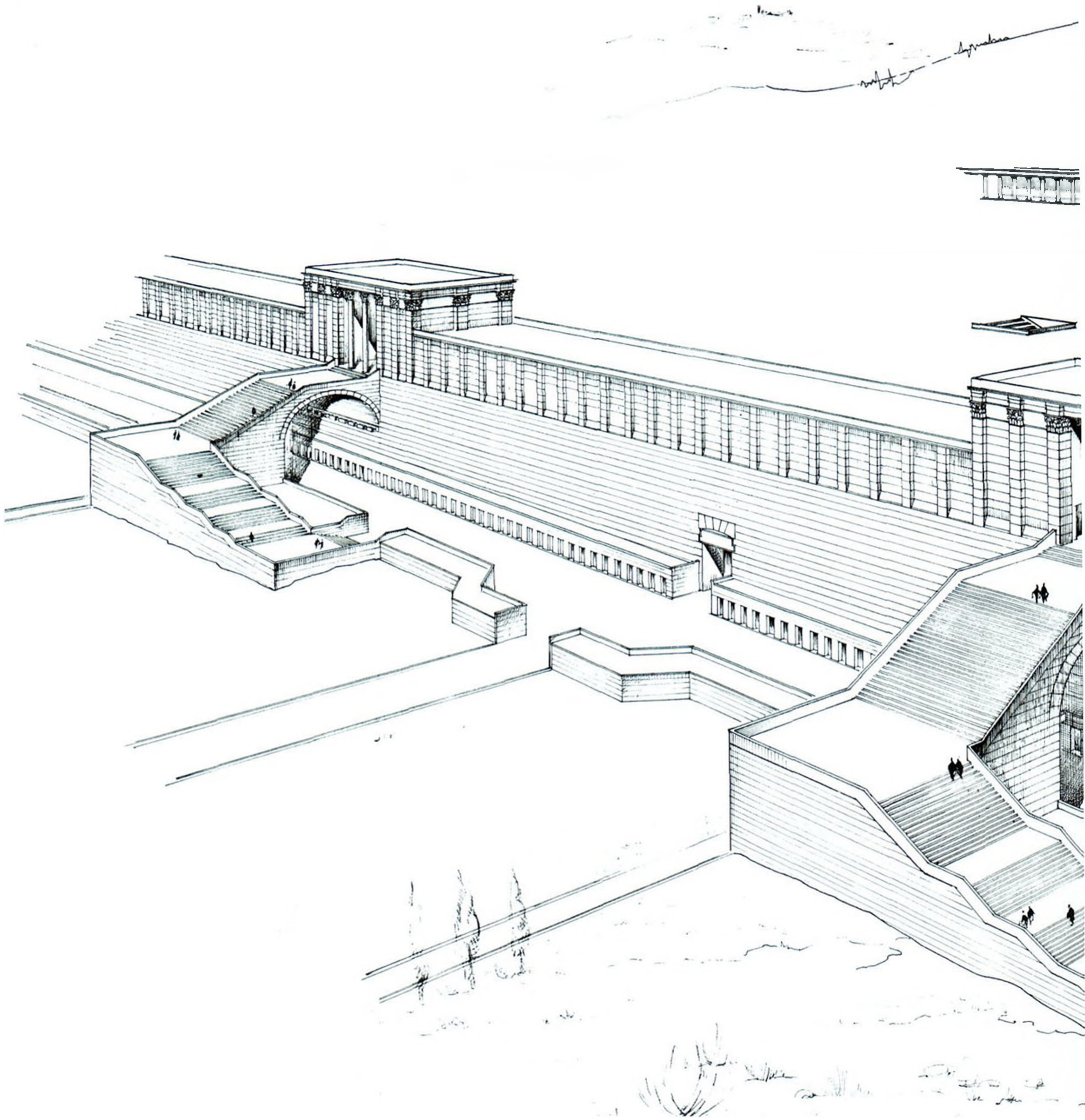
המתכננים בתקופת הורדוס. כך בתקופה הרומית, הביזנטית, הצלבנית, הממלוכית והעות'מאנית. גם בתקופות קודמות לתקופת הורדוס מצוי סיתות השוליים, הדומה בכל פרטיו לזה של הר הבית. בארמון היהודי של משפחת בני טוביה שנתגלה בעבר הירדן, ואשר נבנה כמאתיים שנה לפני בניין הורדוס, מצויים קירות ובהם סיתות שוליים הדומה בכול לסיתות בהר הבית. מאליו מובן שסיתות השוליים לבדו אינו יכול לשמש אמת מידה כרונולוגית לזיהוי זמנם של מבנים שסיתות זה נמצא בהם.

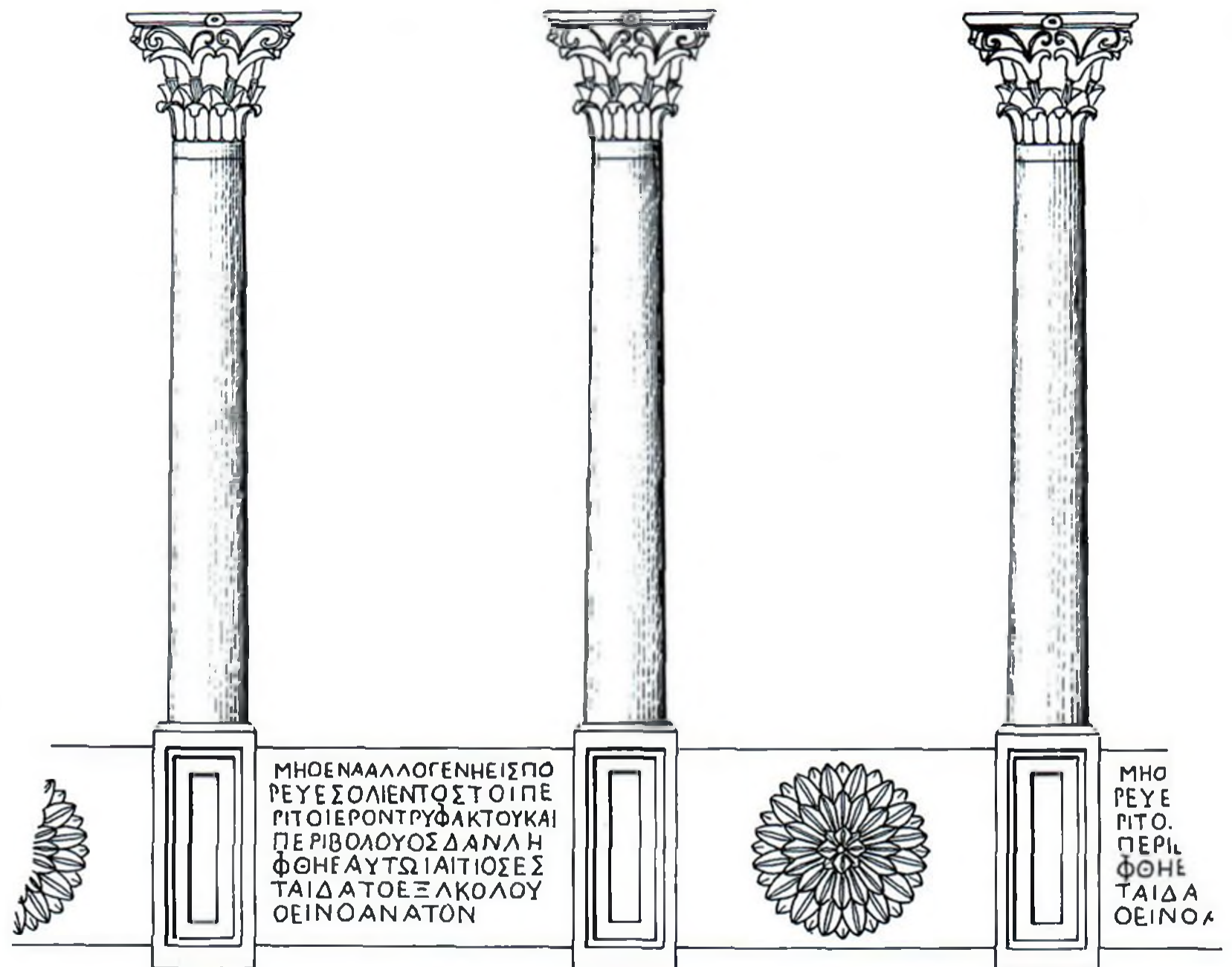
רחבת הר הבית

הנכנס כיום למתחם הר הבית יבחין בשני מפלסים מרוצפים: המפלס העליון, המצוי באזור מבנה כיפת הסלע ובשטח שמצפון לו, והמפלס התחתון, הנמוך ממנו ב-4 מטרים והמצוי בדרומו, באזור מסגד אל-אקצא, וכן ברצועה שלאורך הכותל המערבי מפנים להר הבית. שטח רחב יחסית ולא מרוצף לאורכו של הכותל המזרחי אף נמוך כדי 6 מטרים ויותר ממפלס הר הבית שליד כיפת הסלע. צורתו הנוכחית של הר הבית נקבעה בתקופת האיסלאם הקדום, שבה שוקמו הרבה מאתרי הר הבית מימי בית שני. האם משמרים שני המפלסים את גובה מפלסי הר הבית מתקופת בית שני? אין ספק שהמפלס העליון, גובהו כגובה מפלסו של הר הבית בתקופת בית שני, שכן הוא בנוי ישירות על סלע האם, ולא ייתכן אפוא שבתקופה שבית שני עמד על תלו היה הריצוף נמוך יותר. לא כן המרצפות והמפלסים

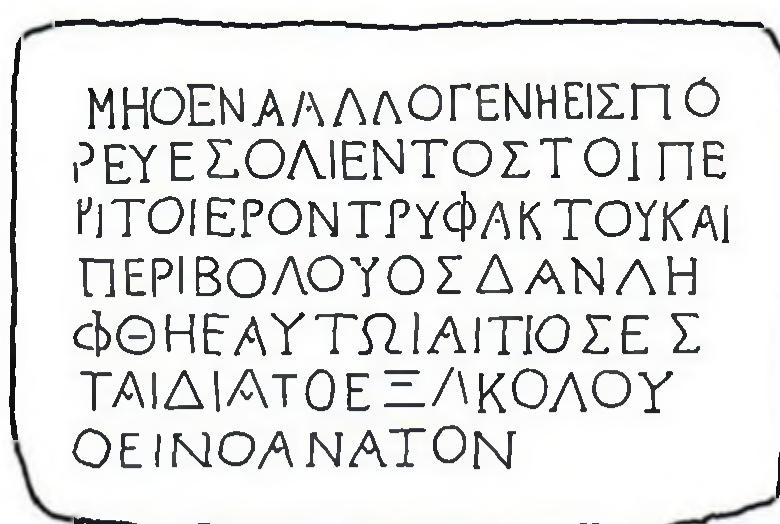

שחזור הר הבית, מבט מכיוון דרום-מערב.

שבדרום, במזרח ובמערב. ממהות התכנון בתקופת בית שני בהר הבית היה לאפשר להמון רב להיכנס בבת אחת להר הבית ולאזור המקדש, לשהות בו בצוותא ולחזות בטקסים שנערכו בו. לשם כך רוצף כל שטח הר הבית במפלס שגובהו היה אחיד. הוכחה חותכת שאכן הייתה הרחבה בגובה אחיד, נמצא אם נשחזר בדמיונו את גובה קירות התמך של הר הבית. קירות אלו התנשאו בפינה הדרומית-מערבית של הר הבית לגובה של 19 מטרים. מפלס זה של מתחם הר הבית מתקבל משחזור קשת רובינסון מחד ומשחזור גובה הרחבה על פי שרידי קשת מקורית שנתגלתה באורות שלמה מאידך. על כך יש להוסיף עוד את נתוני מפלס הזרימה באמת המים שיצאה מבריכות שלמה שליד בית לחם ונמשכה עד הר הבית. בקטע האמה שנחשף על מדרונות הרובע היהודי ממול להר הבית, סמוך למקום כניסת

למעלה: שחזור סבכת הסורג בהר הבית, שנאסר על נכרים לעבור אותו.

משמאל: כתובת ביוונית חרותה על אבן, האוסרת על נכרים את הכניסה לתחום המקודש.

האמה להר הבית, מצוי מפלס הזרימה של המים בגובה של רחבת הר הבית, מעט מעל גובה ההליכה על מפלס רובינסון. מכאן שנקודת הכניסה של המים אף היא הייתה בגובה המפלס העליון של רחבת הר הבית, ולא בגובה המפלס הנוכחי, שהוא מפלס הרחבה שמתקופת האיסלאם הקדום. שחזור הקירות מלמדנו שמפלס פני הר הבית בימינו באזור זה נמוך ב-4 מטרים מן המפלס המשוחזר, דהיינו, הרחבה המרוצפת של הר הבית בדרום ובמערב מצויה בגובה של 16 מטרים בלבד מעל גובה הרחוב שנמצא למרגלות הכותל בתקופת בית שני. שחזור הגובה המקורי של אותם אזורים בימי הורדוס מלמד שכל הבית היה מפולס ברחבת ענק אחידה, וזו הייתה לבטח כוונת המתכננים שבנוה.

לאחר שנהרסו חומות הר הבית, הן אמנם שוקמו בימי החילופים של בית אִמִּיה, אלא שלא במתכונת שקבע הורדוס. בראשית ימי האיסלאם בירושלים הייתה הרחבה במתכונתה מימי הורדוס גדולה מדי עבור המתקהלים; הוסף לכך את הוצאות השיקום המרובות, והרי לך הסיבות שבגללן נותר הר הבית במתכונתו הנוכחית, דהיינו בשני מפלסים.

הרחבה הגדולה של הר הבית רוצפה בתקופת בית שני באבני ענק, כפי שרוצפו כל הרחובות שמחוץ. מצפון לבית המקדש, במקומות שהסלע היה

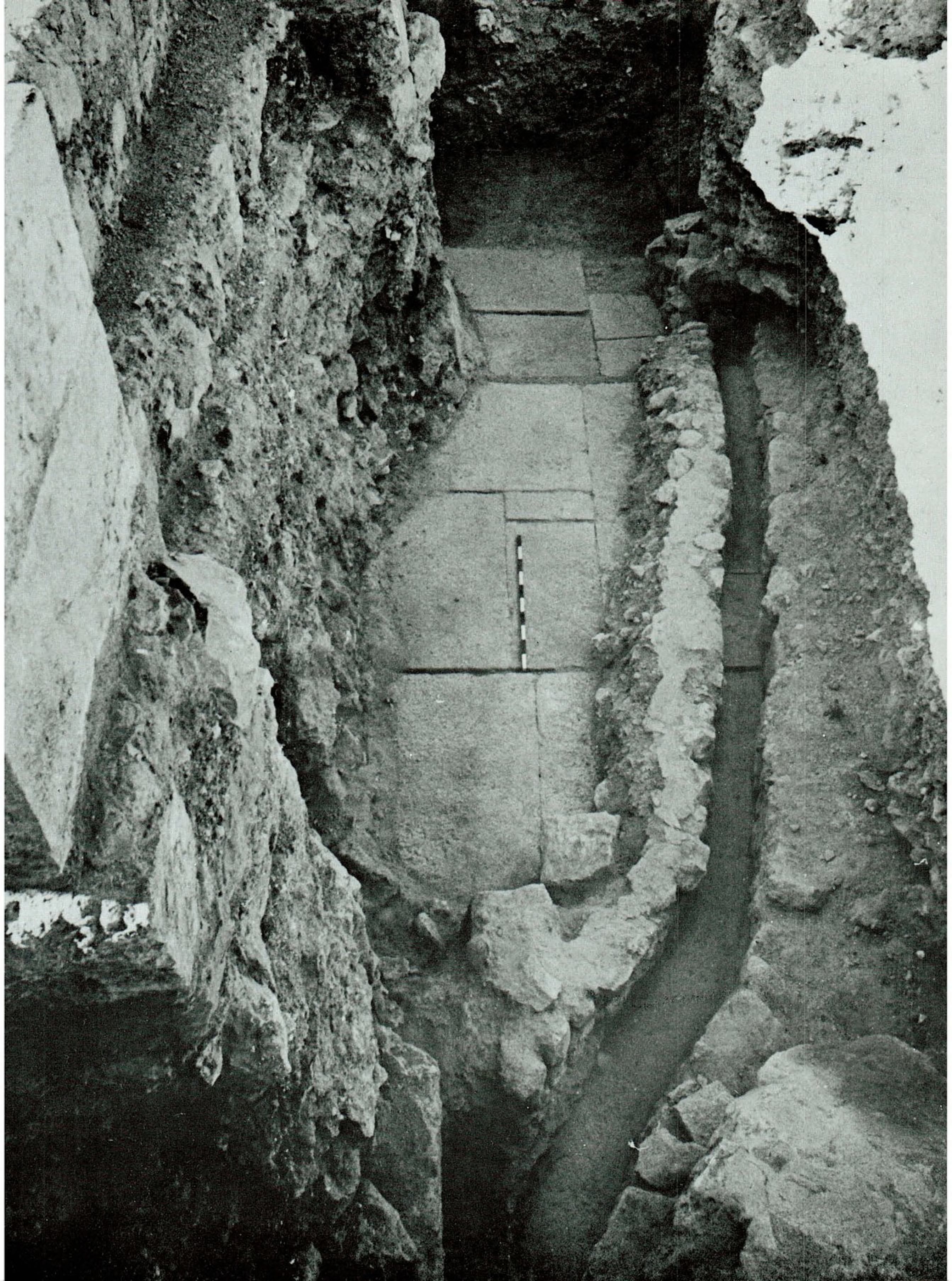
גבוה, נחצב הסלע והוחלק, ונחקקו בו קווים ששיוו לו מראה של מרצפות אבן.

"התפר" ונדבך רבה

סמוך לפינה הדרומית-מזרחית של הר הבית, בכותל המזרחי, נראה קו חיבור בין שני קירות, המכונה "התפר". מן "התפר" צפונה בנוי הכותל באבנים גדולות בעלות סיתות שוליים, שזיזיהן הוחלקו, אבל לא לוטשו כבשאר הכתלים. הזיזים בולטים ממסגרת השוליים כדי 15–20 סנטימטרים. סיתות האבן בהן בכללו פשוט וגס בהשוואה לסיתות שבכתלים האחרים. מן "התפר" דרומה דומות האבנים לחלוטין לשאר אבני הכתלים, הן בסיתותן והן בשוליהן בעלות הזיז החלק. אורכו של הקטע הדרומי 32 מטרים, מתוך אורכו הכללי של הכותל המזרחי, שהוא 460 מטרים. המתבונן באותו "התפר" יבחין שכאן היה פעם סופו של הכותל המזרחי, כאן החל הכותל הדרומי, וזו זווית הבנייה המקורית בתקופה של טרם הרחבת הר הבית. כפי הנראה מצא הורדוס שהכותל המזרחי של הר הבית, אשר נבנה בצורה איתנה בימי החשמונאים או קודמיהם, ראוי לשמש במבנה שתכנן, ולכן שיבצו במפעל החדש. חוזקו וחוסנו של קיר זה, לעומת שאר קירות הר הבית בימי החשמונאים, היו בין הגורמים להחלטה בדבר הרחבת הר הבית אל תוך העיר, דהיינו למערב ולדרום, ולא לעבר המזרח, לשטחים שהיו מחוץ לעיר ולא היו מצריכים פינוי תושבים ורכישת שטחים. משאביהם של החשמונאים היו דלים, ולכן הקדישו לכותל המזרחי את מרבית תשומת הלב, שהרי בזמנם שימש הכותל הזה קיר תמך של חומת הר הבית מחד וחומת העיר עצמה מאידך.

בכותל הדרומי, בגובה הרצפה שלפני שערי חולדה, אפשר להבחין בנדבך אבנים שממדיהן גדולים מן המקובל באבני כותלי הר הבית. גובה נדבכי הר הבית הוא מטר אחד בקירוב, ואילו גובה נדבך זה, שראשיתו במזוזה המזרחית של שער חולדה המערבי והוא נמשך מזרחה ופונה צפונה ל"תפר", הוא כמעט כפול: 1.80 מטרים. על שום מידותיו כינו אותו החוקרים נדבך רבה. דורות רבים ניסו למצוא פתרונות מפתרונות שונים לשאלת מהותו של נדבך זה, אלא שזו לא נפתרה. עד כה נחשב נדבך זה יוצא דופן במידותיו, ואולם עתה, בעקבות החפירות, נמצא שבכותל המערבי, צפונה לקשת וילסון, מצויות אבנים שמידותיהן חורגות אף הן מהמידות המקובלות בכותלי הר הבית: 12 מטרים אורכן וכ-3 מטרים גובהן. גם כאן מתעוררת אותה השאלה, והתשובה היא, שהאבנים הללו נחצבו משכבות סלע שמטבען היו בעלות "גידים" החורגים במידותיהם מן המקובל בסלעי ירושלים, שכן בדרך כלל מתפצל כאמור הסלע באזור ירושלים לשכבות שגובהן מטר אחד בלבד.

מן הראוי לציין את מידת הדיוק בבניית כותלי הר הבית ואת החשיבה ההנדסית הרבה שהושקעה בהם. הדבר בא לידי ביטוי בכך שכל נדבך בקיר התמך נסוג פנימה כדי 3 סנטימטרים לעומת הנדבך שמתחתיו. בגובה 19 המטרים שאליו התנשא, נסוג הקיר לעומת חלקו התחתון כדי 60 סנטימטרים. שיטת הנחת הנדבכים בצורה זו, אין לראות בה תוספת חוסן לכתלים ולייצובם, אלא כל עיקרה אסתטיות: מרחוק נראו כותלי הר הבית, ובמיוחד פינות המבנה, כצלעות של פירמידה שראשה קטום. ואולי היה בכך כדי לצמצם את "השטח המת" שלמרגלות הר הבית, מבחינת הצופה העומד בראש החומה.

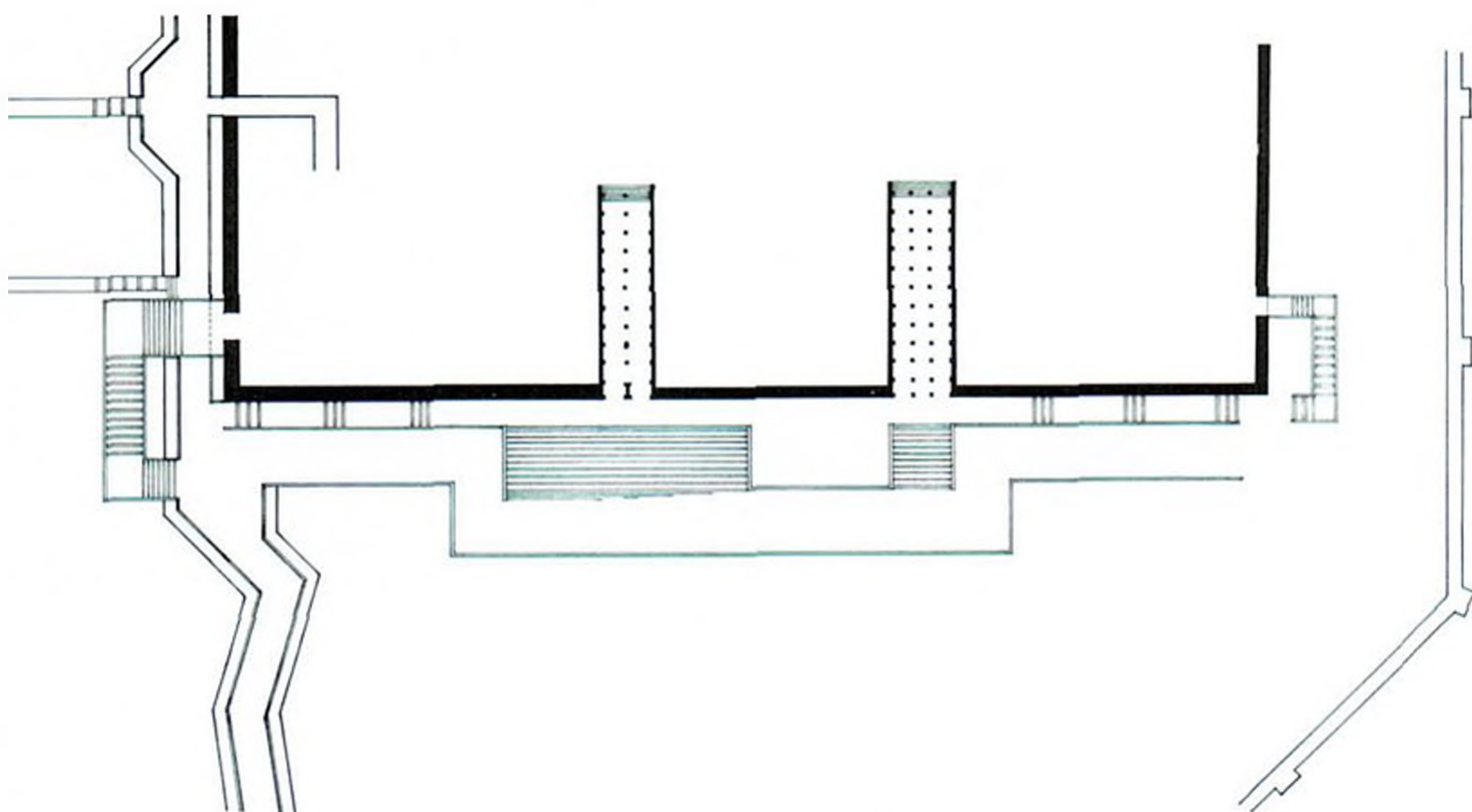

6. רחובות ומערכות ניקוז

חשיפת הרחוב הדרומי

כדרכה, חפירה ארכיאולוגית חושפת תחילה את השכבות המאוחרות, וככל שמעמיקים בה מגיעים לשכבות קדומות יותר. כבר בימיה הראשונים העלתה החפירה תגליות רבות חשיבות, במיוחד מתקופת האיסלאם הקדום. בחפירה זו מצאנו לנכון לפתוח שטחים נרחבים, כי בדרך זו אפשר להגדיר היטב ובמידה רבה של דיוק את המבנים הנחשפים. לצד שיטה זו נהגנו לפתוח שטח קטן, שבו ירדנו לעומק. מטרת החפירה בשטח הקטן הייתה לדעת לפני מה אנו עומדים כדי שנוכל לתכנן את החפירה בעתיד. שיטה זו הוכיחה את יעילותה עד למאוד. אף כי הושקע מאמץ אדיר במשך שלושה חודשים, ותוצאותיו כאמור היו רבות, עדיין עסוקים היינו בשכבות המאוחרות, בהפתעות הרבות שהן צפנו בחובן, בניתוחן ובלימודן. מבט בלוח השנה לימדנו, שבעבור ימים אחדים, במלאות מאה ימים לראשיתה של החפירה, יחול יום שחרור ירושלים ואיחודה, וחגיגות גדולות תוכננו לאותו היום. לקראת מאורע כפול זה, אך טבעי היה שביקשנו להגיע לשרידים של תקופת בית שני, מה עוד שהיינו די קרובים לכך, לפי נתוני המחקרים של הקרן הבריטית. תגלית מעין זו יכולה לתת לנו זריקת עידוד, בעיקר מבחינת התקציב, שכן כספי החפירה החלו אוזלים בקצב מהיר. חוקרי הקרן הבריטית הגיעו באמצעות פיר שמידותיו מטר רבוע אחד לקטע של רצפת אבן צמודה לכותל הדרומי בפינתו המערבית. החופרים שייכו רצפה זו לתקופת בית שני, אף על פי שלא עמדו על אופי תכנון האזור, מכיוון ששיטת החפירה שלהם הייתה מצומצמת עד למאוד, ומכיוון שהארכיאולוגיה צעדה אז אך את צעדיה הראשונים.

במעט הימים שנותרו עד ליום ירושלים הגברנו את קצב העבודה באזור זה של הכותל הדרומי. ואמנם, מחקריה של הקרן הבריטית ציינו שהרצפה צריכה להימצא בגובה של 716 מטרים מעל לפני הים. ערב יום ירושלים ביקשתי מן החזק בפועלים שלנו, יוחנן, סבל מהרי כורדיסטאן, ומן המתנדבת הוותיקה סילבי ניסבט מלונדון, שאת ניסיונה רכשה עוד

בעמוד ממול: קטע מהרחוב הדרומי
בימי בית שני ועליו שרידי תעלת ביוב
מהתקופה הרומית.

משמאל: הרחובות וגרמי המדרגות
בחזית הדרומית של הר הבית.

בחפירות מצדה, להישאר עמי ולנסות להגיע לרצפה. עשינו זאת בצנעה, כדי להימנע הן מהפתעה הן מאכזבה, שהרי ייתכן שהרצפה בקטע שהעמקנו לרדת בו איננה בנמצא כלל. ייתכן שחוקרי הקרן לא עמדו במדויק על פרטי העניין, שכן חפירתם באזור זה הצטמצמה לשטח של מטר רבוע אחד בלבד. היו אלו שעות עבודה קשות, העומק כבר היה רב, וכל סל עפר שנחפר היה מועלה לגובה של כ-8 מטרים תוך שימוש בשני סולמות. אט אט החלו מבצבצות אבני ענק במפולת. הייתה זו הפעם הראשונה שזכינו לראות ולגעת באבני הר הבית, שנותצו בתשעה באב, שנת 70 בידי חיילי ליגיונות רומא. ידעתי כי אם אכן תימצא מפולת כזו, הרי חייבת היא להיות מונחת על רצפה כלשהי. התחלנו אפוא נוברים בזהירות בין האבנים. פעילותנו הייתה מלווה כל העת במדידות. סמוך לשעה חמש אחר הצהריים הגענו לגובה 716 מטרים מעל לפני הים, הגובה שבו, על פי דיווחה של המשלחת הבריטית, נתקלו אנשיה ברצפת האבן הלבנה. ואולם אנחנו ברצפת אבן לא נתקלנו. הבעת פניהם של יוחנן וסילבי העידה על אשר התרחש בלבם פנימה, איזו אכזבה! קשה במיוחד הייתה הרגשתה של סילבי. היה נדמה לה שאת כל מטען האמינות הבריטית היא נושאת על כתפיה. הכיצד, טענו חוקרי המשלחת, הגענו למפלס זה שבו צריכה להימצא הרצפה – והרצפה איננה! הנפלה כאן טעות, או שמא הולילו החוקרים את הציבור שולל! היה קשה לבקש מן השניים שישארו עוד חצי שעה וינסו להעמיק מעט את חפירתם, ואולם לבסוף הוסכם על דעת הכול שכדאי לנסות. עוד סנטימטר ועוד סנטימטר, ומקץ 15 סנטימטרים נוספים, דהיינו במפלס של 715.85 מטרים מעל לפני הים, החלו נחשפות מתחת לאבני המפולת אבני רצפה גדולות, מסותתות יפה – רצפה מתקופת בית שני. אפשר לסלוח לוורן ולאנשיו על טעות של 15 סנטימטרים לאחר שירדו בפיר קטן וחשוך לעומק של 13 מטרים ויותר. מכל מקום, אנו היינו נרגשים עד למאוד; לעמוד על רצפת אבן מתקופת בית שני ובין אבני המפולת של תשעה באב, ערב חגיגות ירושלים במלאות שנה לאיחודה!

יצאתי נרגש מן המקום ונפרדתי מיוחנן ומסילבי. ליד השער פגשתי בשדרי קול ישראל. הללו באו לאזור הכותל המערבי לסקור את הטקסים שעמדו להיערך שם. שיתפתי אותם בחוויותי, והם עמדו על כך שרצונם לראות את התגלית במו עיניהם. משהגיעו לשם לא יכלו לעצור בעד התרגשותם והקליטו את המעמד. עוד באותו הערב נפתחו מהדורות החדשות בסיפור מוקלט זה על מרצפות מתקופת בית שני, שציפו לרגע זה אלף ותשע מאות שנים.

כבר למחרת היום המה אתר החפירה ממבקרים; אנשי מדע ואישי ציבור, ידידים וחברים באו לחזות ברצפה. באחת "עלתה החפירה על המפה", ומה שהיה חשוב לנו מאוד: ידי פקידי הרשויות הממשלתיות לא היו קמוצות כשבאנו עתה אליהם בבקשות סיוע. יום-יומיים קודם לכן התלבטנו באפשרות להפסיק את החפירה בשל חוסר אמצעים, ואילו עתה היה עלינו להתארגן ביתר שאת לקראת המשך העבודה.

השנים הבאות עברו עלינו בחיפוש מערכות הרחובות שלמרגלות הר הבית. מאז גילוי הרצפה בפינת הר הבית הרחבנו את שטחי החפירה צפונה ומזרחה, דרומה ומערבה. ואמנם עתה, מקץ כמה שנים, יכולים אנו לשרטט את המערכת הזאת. רוחב הרחובות בערי העולם העתיק לא היה רב בדרך

רחובות וכיכרות

כלל. ערי קדם הוקפו חומות, ושטח היישוב בהן היה מצומצם. עקב צפיפות זו נוצר מתאר עירוני של סמטאות צרות. רחובות צרים ומיעוט כיכרות ציבוריות או העדרן אופייניים לכל עיר עתיקה בעולם. מאחר שהרחובות שימשו למעבר בלבד, הרי לעתים, כדי לנצל את השטח ביתר יעילות, בנו על קטעי רחובות קשתות, כמעין גשרים, ועליהן בנו חדרים. אלא שכלל זה לא יכול היה לחול על ירושלים. שווה בנפשך רבבות עולי רגל שפניהם מועדות להר הבית, ובהגיעם מוצאים הם, כרגיל בשאר הערים העתיקות, מערכת סמטאות ורחובות צרים. אנה יבוא הציבור וכיצד ימצא את דרכו? אכן, התגליות הארכיאולוגיות אישרו שהתכנון הציבורי באזור זה שונה היה מהמקובל בערים האחרות. לעינינו נתגלתה תכנית עיר התואמת להפליא את צורכי הציבור. המערכת תוכננה ונבנתה רחובות רחבים ובלתי שגורתיים, הללו רוצפו באבנים גדולות ונתחמו באבני שפה, ומתחתם נחצבה מערכת ניקוז ותיעול מתוחכמת. בכמה אזורים הורחבו הרחובות ועוצבו בהם כיכרות. אכן, תכנון שמאחוריו עומדת הדאגה לספק את צרכיו של הציבור הגדול שהתקהל בשטחים אלו. כפי שנראה להלן, היו הרחובות מרוצפים באבנים גדולות; הקטנות שבהן שטחן היה 0.75–1.00 מטרים רבועים, אבל נמצאו אבנים ששטח כל אחת מהן מגיע ל-18 מטרים רבועים. שטח פניהן של רוב האבנים היה 2–4 מטרים רבועים. אבן גדולה, ששטחה 18 מטרים רבועים (3×6 מטרים) ועובייה כ-40 סנטימטרים, משקלה – כ-19 טונות ומשקלן של האבנים הבינוניות 5–10 טונות האבן.

גורמים אחדים חברו יחדיו וגרמו שריצוף הרחובות ייעשה באבני ענק אלו. הראשון שבהם הוא השיקול הארכיטקטוני-אסתטי. אילו לצד קירות הר הבית, הבנויים אבני ענק, נמצאו רחובות מרוצפים באבנים קטנות, היה הדבר פוגם באחדותו הארכיטקטונית של האזור כולו. כלל זה יפה גם כיום, ואכן, רחבת התפילה בכותל המערבי רוצפה לאחרונה כדי להקל על קהל המתפללים, ואבני המרצפת שהונחו במקום, גדולות מידה הן.

שאלתי פעם את האדריכל שעיצב רחבה זו, ידידי יוסף שינפֶּרְגֶּר: "מדוע הנחת אבנים גדולות ברחבת התפילה שעיצבת?" "וכיצד אפשר אחרת", ענה לי; "הרי אבני הכותל גדולות, ולרצף את הרחבה שלפניו באבנים קטנות, לא בא בחשבון כלל!" אכן, כלל באסתטיקה שהזמן לא יכול לו. גורם אחר קשור ביציבות האבנים. יציבות המרצפות של הרחובות והכיכרות בהר הבית מופלאה ממש, ולמרות אבני הענק שנפלו על אבני המרצפת, אלה כמעט שלא נסדקו ולא זזו ממקומן. על זאת אפשר להוסיף, שטכניקת בנייה, קשה ככל שתהיה, למן הרגע שמשלטים עליה, הופכת לעניין שבשגרה ולמבצע פשוט. הזמן שנחסך בבנייה בשיטה זו הוא רב מאוד: אך הנחת אבני מרצפת אחדות, וכבר לפניך קטע סלול של רחוב. יציבותם הרבה של הרחובות הושגה לא רק בזכות משקלן הרב של האבנים, אלא גם בשל דרך בניית המילוי שמתחת לרחובות. עומקו של המילוי היה 6–7 מטרים בממוצע, אך יש לזכור, שלעתים הגיע עומקו לכדי 20 מטרים. בשתי שיטות נקטו הבונים:

פעמים אנו מוצאים שנבנו קמרונות אבן, ועל ראשי הקמרונות הונחה הרצפה, בדיוק כפי שנהגו בבניית רחבת המתחם של הר הבית. קמרונות אבן אלו שימשו יסוד איתן מאוד לריצוף הרחובות. בדרך כלל השתמשו בדרך זו של בניית קמרונות במקומות שהרחוב נמצא במפלס גבוה מן הכיכר שלפניו. במקרה כזה נוצר חלל, הוא חלל הקמרון, שאפשר היה

הרחוב המערבי למרגלות הר הבית.

אבן השפה התוחמת את הרחוב במערבו.

מפולת אבני הכותל המערבי על הרחוב שלמרגלותיו.

להשתמש בו. ואכן, שימשו הקמרוןות חנויות ועסקים מסחריים מתחת לרחוב העליון ולפני הכיכר.

בשיטה השנייה השתמשו במילוי של שפכי אדמה, ולאחר שחלקו העליון של המילוי רוצף באבן, שוב לא ראהו איש. מילוי שכזה, יש ליצבו בדרך כלל, אם רוצים שיחזיק מעמד, ומהנדסי הר הבית פיתחו לצורך זה את השיטה הזאת: הם בנו קירות אבן לאורך ולרוחב עד שנתקבל מעין לוח שחמט שממדי ריבועיו 3×3 מטרים בערך. המבנה נוצר אפוא באמצעות קירות אבן שיסודותיהם ירדו עד לסלע. עובי הקירות כ-80 סנטימטרים, וביניהם שפכו כמויות גדולות של שפכים, שנוקו מן האזור עקב מפעל הבנייה. בהתמלא ה"קוביות" הללו, הניחו על גביהן את אבני המרצפת, וכך התקבל מילוי שאיתן ממנו קשה למצוא.

רחוב שערי חולדה

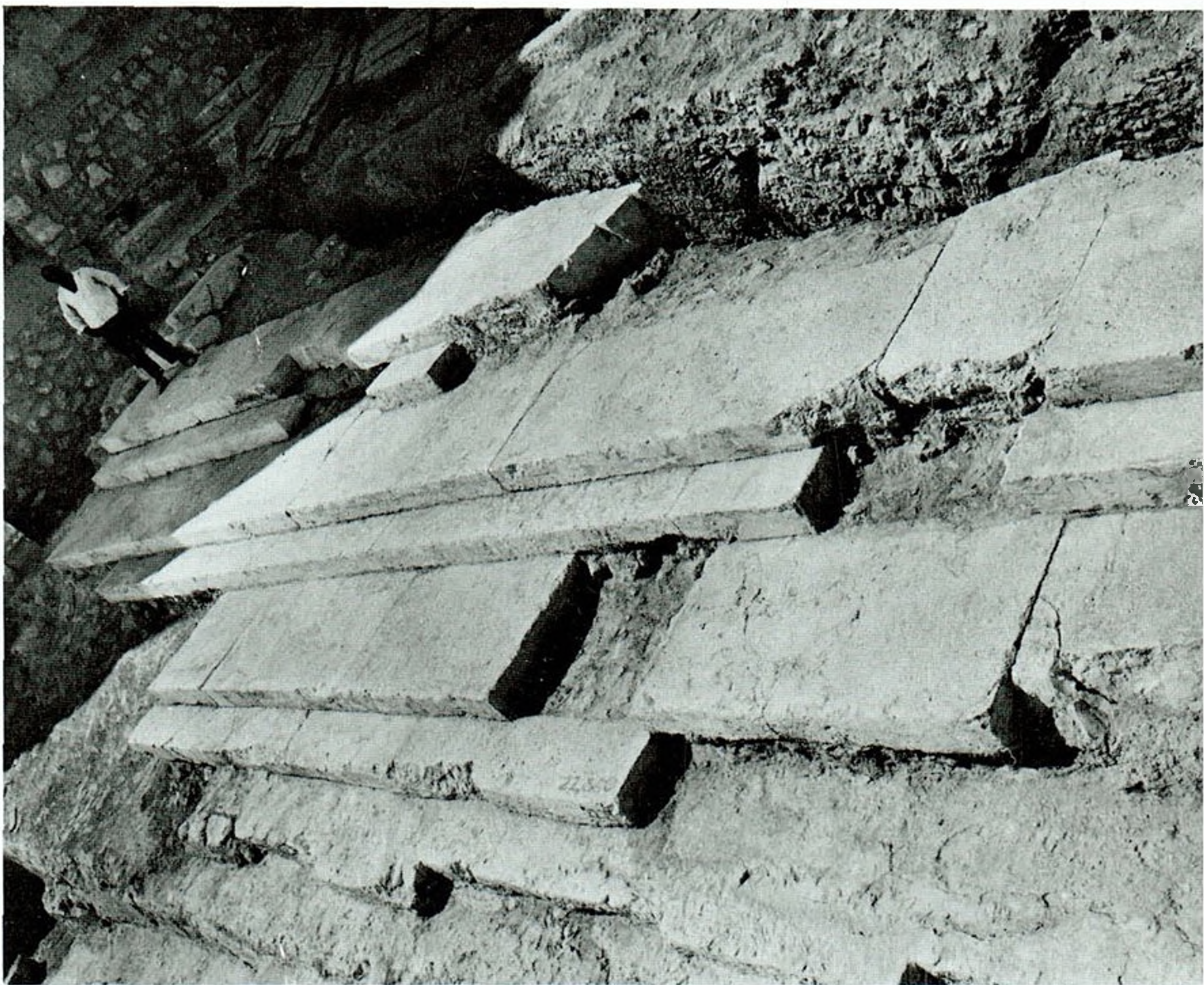
לכל אורכו של הכותל הדרומי, מרחק של 280 מטרים, התמשך רחוב מרוצף. מאחר שתכליתו הייתה לשמש דרך גישה לעבר שערי חולדה, הבה נכנה אותו "רחוב שערי חולדה". מוצאו ברחוב גיא הטירופיון, שמפלסו היה נמוך ב-6 מטרים מסף שערי חולדה, שנבנו סמוך לסלע האם. מתכנניו חייבים היו אפוא להתגבר על הבדל הגובה הזה, והפתרון לקושי זה נמצא באמצעות בניית מדרגות: הרחוב סלול, כאמור, לאורך הכותל הדרומי. במרחק של 8 מטרים מזרחה להצטלבות עם רחוב גיא הטירופיון נבנו חמש מדרגות שגובהן הכולל מטר אחד. מכאן נמשך הרחוב מזרחה במפלסו החדש ועולה שוב באמצעות מדרגות אחדות, שנבנו במרחקים מסוימים אלה מאלה לאורך 70 מטרים של הכותל הדרומי – מן הפינה הדרומית-מערבית ועד לשער חולדה המערבי. משם ועד לשער חולדה המזרחי, לאורך של כ-80 מטרים, היה הרחוב מפולס בלי שיפוע. מעברו של שער חולדה המזרחי החל הרחוב יורד שוב במדרגות על פני קמרוןות שעל גבם מדרגות – לעבר הרחוב שממזרח להר הבית. רוחבו של הרחוב 7 מטרים. את חלקו המזרחי של "רחוב שערי חולדה" אפשר לשחזר בעזרת הקמרוןות, שבקטע זה רק קירותיהם שרדו. בקמרוןות פרצו שריפות גדולות, בשעה שצבאותיו של טיטוס הרסו את העיר. שריפות אלה הותירו באבני הכותל פיצוצים וסימני שריפה שחורים, ולפיכך אפשר לשחזרם בלי קושי. ממול שערי חולדה היו גרמי מדרגות שקישרו בין הרחוב העליון – "רחוב שערי חולדה" – ובין הכיכרות התחתונות, שבהן התרכזו עולי הרגל. ממערכת זו נותרו רק קטעים הרוסים באזור שער חולדה המערבי. אין אנו יודעים עד היכן השתרעה הכיכר בכיוון דרום. ברור מכל מקום, שמרחק זה לא עלה על 20 מטרים, שכן דרומה מזה צונח סלע האם כלפי דרום. אפשר לשער שרוחבה היה 13 מטרים, כרוחב שהיה מקובל בכיכרות הרחובות שלמרגלות הר הבית. בין שני גרמי המדרגות הללו, המזרחי והמערבי, מצויה כיכר נוספת, שהושתתה על שרידי החקרה ועל שרידי מקוואות, בני התקופה שקדמה לפעילותו של הורדוס באזור זה.

גרמי המדרגות שלפני שערי חולדה

לחפור סמוך לשערי חולדה – חלום או מציאות? האם אפשר בכלל לחפור באזור זה? עד כה חפרנו בתחומי העיר העתיקה בין החומות, ואילו עתה, אם ברצוננו להבין את הסודות החבויים באזור שערי חולדה, יש לצאת מחוץ לחומת העיר. השטחים שחפרנו בהם עד כה נמצאים בבעלות ממשלת ישראל, ואילו השטחים שמחוץ לחומה שייכים למוסלמים, שחכרו אותם

חשיפת המדרגות שבקדמת שער חולדה
המערבי.

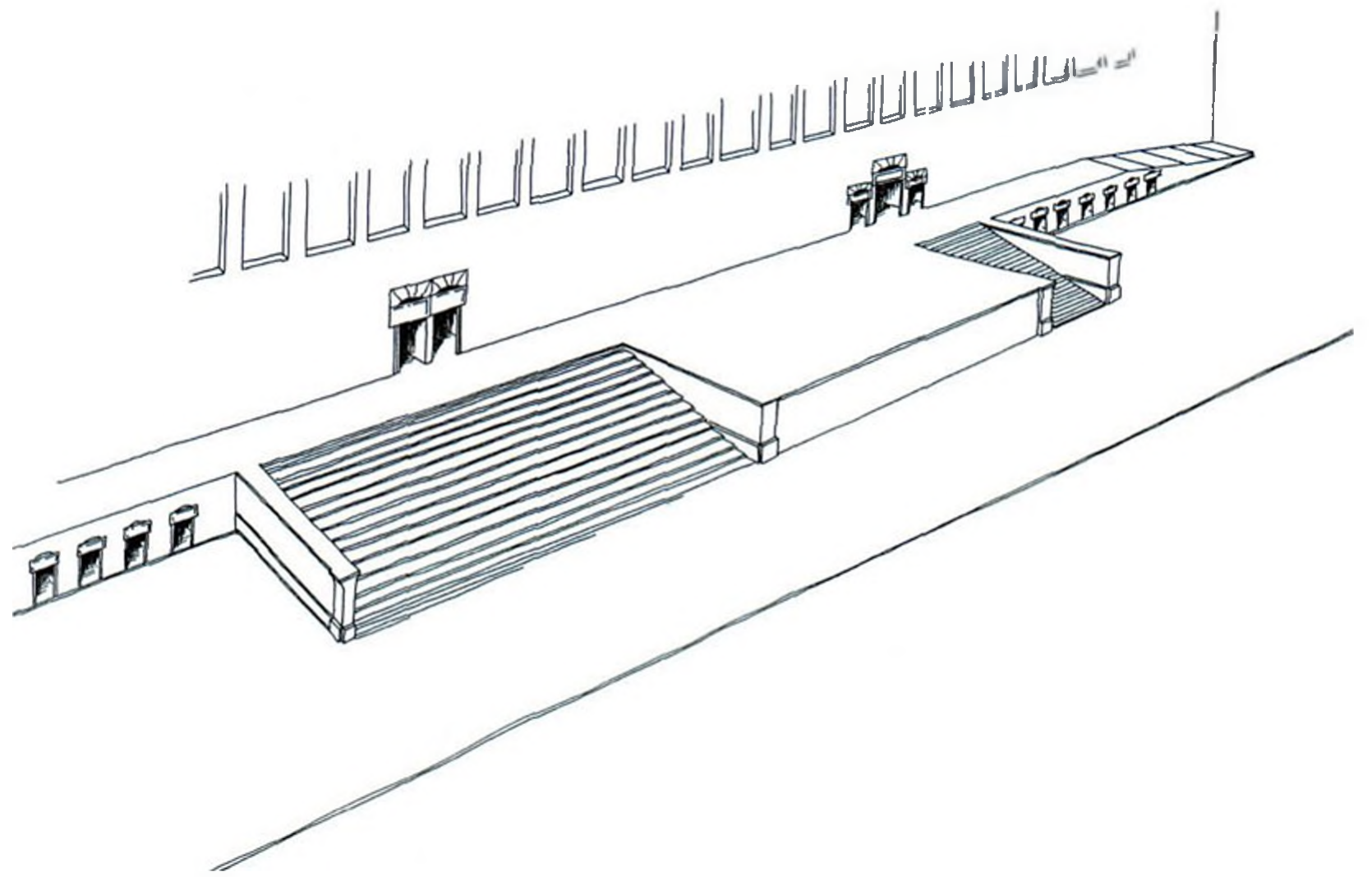
פרט של אותן מדרגות באתרן.

מידי רשות ההקדש המוסלמי. האם יסכימו הללו לפעולת חפירה במקום זה? הרי במשך עשרות רבות של שנים לא נתנו הם את ברכתם לחפירות באזור. ואולי עכשיו, לאחר שראו את התגליות המרתקות והחשובות מראשית תקופת האיסלאם שנחשפו בירושלים, יתרצו ויאפשרו לנו לחפור שם? האם השיקול הפוליטי יגבר על השיקול המדעי הטהור? ואולי פיתוי כספי של חכירת המגרש יוכל להועיל? החילותי בפעולות מודיעין כדי לחקור ולברר מי הבעלים, מה דעתם בעניין וכן הלאה. התברר שאחדים הם המחזיקים בשטח ובעלי הזכויות, והיה צריך להשפיע על אחד מהם כדי שהאחרים יראו שהשד אינו כה נורא ושאפשר להפיק תועלת מן העניין. בו בזמן ביקשנו להבטיח ששלטונות ההקדש, גם אם לא יברכו על העניין,

המדרגות לאחר השלמת שחזור גרם
המדרגות.

לפחות התנגדותם תהיה אילמת. שוב הזמנו את ראשי המוסלמים לביקור בחפירות ושוב השתכנעו הללו, שהתגליות הקשורות באיסלאם ושאר התגליות הקשורות בפענוח סודותיה של ירושלים הקדומה חשובות מאוד. הם גם השתכנעו שאין כל כוונה פוליטית במלאכת החפירה, והסיפור על רצון החופרים לקעקע את יסודות מסגד אל-אקצא, אין לו על מה שיסמוך; נהפוך הוא – כל נקודות התורפה באזור זה, שהטיפול בהן הוזנח במשך שנים, זכו לטיפול, לתיקון ולחיזוק יתר. במהלכן של אותן שיחות נלגמו הרבה ספלוני קפה ריחני, נדונו בעיות מבעיות שונות, התגלגלו שיחות על דא ועל הא – הכול ברוח המזרח. וכששלמה מלאכת הריכוך החלה פרשת המחזיקים בקרקע. גם כאן עברו עלינו שעות ארוכות בשיחה ובלגימה.

גרמי המדרגות בחזית שערי חולדה
והחנויות מתחת לרחוב העליון שפתחן
פונה לרחוב התחתון.

לבסוף נעשה חוזה כדת וכדין, ולרשות משלחתנו הועמדו השטחים שמדרום להר הבית, מחוץ לחומות העיר העתיקה, לצורך חפירות ארכיאולוגיות ולצורך שימור האתרים הנחשפים ושיקומם. ואולם משהחלה פעולת החפירה, מצאו בה גורמים מסוימים הזדמנות לנגח כמה אנשי דת מוסלמיים, ואחד הקאדים שחתם עמנו על חוזה החכירה אף נאלץ לוותר על משרתו. ואולם הוא כיבד את חתימתו ואת התחייבותו כלפינו. אותו אדם היה מן המשפחות הלאומניות של הפלשתינים בדור הקודם – משפחת המופתי הידוע חאג' אמין אל-חוסייני. מתנגדיו אף טרחו להשמיצו בעיתוני הבוקר הערביים של מזרח ירושלים. לימים פגשתיו והוא אמר לי: "ראה, ידידי, יש המזכירים אדמותיהם ליהודים ונפשם לשטן ואין פוצה פה ומצפצף, ואילו אני", אמר, "שהחכרתי אדמה לצורכי מדע, ותגליותיה מספרות רבות על מפעלי האיסלאם בירושלים ועל מפעלי מלכים ונביאים קדומים, שאף אנו נמנים עם מעריציהם, ראה מה עלה בגורלי. ואולם דע לך", סיים את דבריו, "אין אני מתחרט על מעשי כהוא זה. זקן אני, ובעמדי לפני האלוהים משוכנע אני שמעשי יהיו רצויים".

החפירה החלה, וההפתעה אמנם לא איחרה לבוא. מקץ חפירה של מטר אחד באבק ולכלוך נתקלנו במבנה בנוי אבן. טיב הבנייה ומידות אבניה לא הותירו מקום לטעות – הייתה זו בנייה מתקופת בית שני. המשך החפירה אישר את אמיתות תחושתנו הראשונה, ומצאנו שלפנינו אחד מגרמי המדרגות הנפלאים שנבנו בירושלים. גרם מדרגות רחב ידיים, שקישר בין הכיכר ובין "רחוב שערי חולדה"; אחד מגרמי המדרגות שעליהם עלו עשרות אלפי עולי הרגל בבואם לפקוד את בית המקדש. סמוך למועד חשיפתה של תגלית זו ביקר בחפירה הפטריארך של אתיופיה. "הייתכן שעל מדרגות אלו צעדו ישוע ותלמידיו?" הקשה הוא. "אין ספק", עניתי. "זוהי מערכת המדרגות המרכזית שהוליכה להר הבית, ורק בה עלו הבאים לבית המקדש. ישוע, כשאר בני דורו, מכאן בא ומכאן עלה להר הבית". קשה לתאר את גודל ההתרגשות שאחזה בפטריארך ובמלוויו ואת התפילות שנשאו באותה השעה במקום ההוא.

הכניסה להר הבית הייתה דרך שערי חולדה. שני שערים ששמם שערי

חולדה היו בכותל הדרומי: אחד מזרחי ואחד מערבי, ובחזיתם מצוי היה "רחוב שערי חולדה". הציבור עלה ונכנס בעד השער המזרחי, הקיף את בית המקדש ויצא בעד השער המערבי. גרם המדרגות שלפני שער חולדה המזרחי אורכו 15 מטרים, ואילו זה שלפני שער היציאה, השער המערבי, אורכו 65 מטרים. מן המקובלות הוא, שהכניסה לבית המקדש והיציאה ממנו חייבות היו להיעשות בניחותא, שהרי היהודי היה בא למקום המקודש לו ביותר, והדבר חייבו להיות נינוח ורגוע. מדרגות, מטבען שהן קורצות לאדם להגביר את קצב צעדיו בעלותו בהן. אם נתבונן באדם העולה במדרגות או היורד בהן, נראה שמהירות צעדיו בהן רבה יותר מבהליכתו הרגילה. נטייה טבעית זו למהר במדרגות רצו המתכננים למנוע. באַקרוֹפּוֹליס באתונה נעשה הדבר בצורה קיצונית: רוס המדרגות במעלה ההוא עולה על חצי מטר. מדרגות כאלו מחייבות מראש את המהלך עליהן לצעדים שקולים ומדודים. הפתרון שנמצא לסוגיה זו כאן בירושלים הוא הרבה יותר נאה ומצריך פחות מאמץ בהרמת הרגל. רוס המדרגות כאן הוא 18–25 סנטימטרים והוא אפשר עלייה וירידה בלי מאמץ. כדי לבלום את המהירות, היו מידות שלחי המדרגות שונות: שלח המדרגה האחת היה 30 סנטימטרים, ואילו שלח המדרגה שאחריה 90 סנטימטרים, לסירוגין. במערכת כזו, הרמת הרגל אינה מצריכה מאמץ, אך שינוי האורכים של שלחי המדרגה אינו מאפשר הליכה חפוזה. אכן פתרון נאה! שמעתי פעם את שולי, אחת המתנדבות הישראליות שעבדו עמנו, מסבירה את העניין לקבוצת תלמידי תיכון שהיו אצלנו בשירות לאומי: "כבר לפני אלפיים שנה היו היוונים עם של ספורטאים, ואילו בקרב היהודים מרובים היו חולי הלב בשל חוסר פעילות ספורטיבית וישיבת יתר על ספסל הלימודים". למחרת הפשילו הנערים שרוולים ועבדו במהירות כפולה מזו של היום הקודם.

רחוב גיא הטיִרופּוֹיוֹן ושווקיו

הרחוב המרכזי שלמרגלות הר הבית נסלל לאורך הכותל המערבי. כ"רחוב שערי חולדה", גם הוא בנוי מאבני ענק המשווים לו הוד והדר. מצדו המערבי הוא תחום באבני שפה מוגבהות, שהונחו כדי שמי הגשמים לא יזרמו מן הרחוב אל פתחי החנויות שמשני צדיו. אבני שפה אלה מצויות במרחק 13 מטרים מהחומה המערבית של הר הבית. כאן גם מצויה האומנה של קשת רופינסון, והדבר ברור: הקשת מגשרת על פני הרחוב הזה. הנחתנו הייתה אפוא שרוחב הרחוב הוא 13 מטרים, דהיינו כמרחק שבין הכותל המערבי לאבני השפה. דא עקא, שבכל מקום שחפרנו בצדו המערבי של הרחוב, נחשפו אבני השפה והרחוב, אך בכל חפירת בדיקה ליד חומת הר הבית לא נמצא לו כל זכר. לנו, הארכיאולוגים, יש תשובות מן המוכן למקרים כאלו: "בעבר שדדו את האבנים, ולכן אין הן מצויות במקום שחייבות היו להימצא". ובכל זאת, התשובה הפשטנית הזאת, שנועדה להרגיע את המצפון, לא הניחה את דעתנו. גמרתי אומר לחפש את קצה הרחוב השדוד בצדו המזרחי. פתחנו ריבוע צמוד לחומת הר הבית, במרחק 4 מטרים ממנה. כעבור כמה ימי עבודה באה השאלה על פתרונה. באותו הריבוע, במרחק של 3 מטרים ממערב לחומת הר הבית, נחשף הרחוב וצדו תחום באבני שפה, בדיוק כבצדו המערבי. מכאן הובהר שרוחב הרחוב שלאורך הכותל המערבי הוא 10 מטרים ולא 13 מטרים, ושהוא תחום משני צדיו באבני שפה. הרחוב לא נתגלה ליד הכותל, לא משום ששדדו אותו, אלא פשוט משום שלא היה שם.

בהמשך החפירה נתבררו לנו הטעמים לכך: לאורך הרחוב, מצדו המערבי, מצאנו טור מתמשך של מבנים קטנים, צמודים זה לזה. עוד הוברר, שבצדו המזרחי של הרחוב נמצאו יסודותיהם של מבנים דומים. משני עברי רחוב גיא הטירופויון נבנו אפוא עשרות חנויות ודוכנים, וזה היה ה"בָּזָר" המרכזי של ירושלים באותה התקופה.

כאן, ברחוב הזה, התהלכו רבבות התיירים שפקדו את העיר וערכו בה את קניותיהם. מחיר מטר רבוע של קרקע באזור זה היה כנראה מן הגבוהים בירושלים, שהייתה בלאו הכי עיר יקרה מאוד. לא לחינם נוצלה אף האומנה של קשת רובינסון, ובשל ממדיה הגדולים בנו לתוכה ארבע חנויות. באחת מהן מצאנו מטבעות לרוב, כלי אחסון עשויים אבן ואבני משקל. בין אבני המשקל היו שסומנו בידי פקידי הרשות, לאחר שנבדקו. מן הראוי לציין, שבאותה התקופה היו בירושלים, כפי שהיו בערים מתוקנות ומסודרות אחרות, פקידים שהיו ממונים על שמירת הסדר בשווקים ועל הבטחת מסחר הוגן. השתמשנו בלשון בני התקופה ההיא בקראנו לאזור זה אזור השווקים, ואולם מדויק יותר לכנותם מרכזים מסחריים, אזור שבו מצאת כל אשר לבבך חפץ, החל במסעדות ובחנויות לממכר מזון וכלה בחנויות בשמים ותבלינים; מסניפי בנקים (להחלפת כספים) ועד לחנויות הלבשה, בוטיק בלשון ימינו.

ואכן, כשהדרכת את במאי הסרטים קלוד ללוש בחפירות, במסגרת הכנותיו לבימוי סרטים בנושאים מקראיים בירושלים, אמר הוא: "לשם מה השם המוזר הזה, רחוב גיא הטירופויון? הבה נקרא לו 'שֵׁנִי אֶלִיָּה'". ואכן, כזה היה המקום בימי בית שני – מרכז המסחר והתיירות רב היוקרה של ירושלים. לא הרחק מכאן עמדו בנייני מועצת העיר ובניין הארכיון של ירושלים, שבו הופקדו תעודות ושטרי קנייה ומכירה, חוזים וכיוצא באלו. סמוך להם שכנה לשכת הגזית, מקום מושבה של הסנהדרין, ובנייני ציבור אחרים.

רחוב גיא הטירופויון – כך מכנה יוסף בן מתתיהו את הרחוב הזה. במקום אחר הוא מכנה אותו השוק התחתון. ואשר לשמו המקורי: בימים קדומים, בירושלים של ימי בית ראשון, עבר כאן ערוץ צר, שנקרא בפי העם – הגיא, דהיינו הערוץ. ברבות הימים, עם פיתוח האזור ובנייתו, לא היה אפשר להבחין בו, שכן "נקבר" תחת המבנים הרבים, ורק שמו נותר לפליטה בשם הרחוב. אגב, מסורת מתמשכת היא, והרחוב היורד משער שכם בואכה לאזור זה נקרא גם כיום בעברית – רחוב הגיא, ובערבית – טְרִיק אֶל-נֶאֶד, שפירושו גם כן רחוב הגיא. ומנין בא לו הכינוי טירופויון? פירוש השם הזה ביוונית הוא "עושי הגבינה". יש המפרשים זאת בכך שבעבר היה כאן מרכז של תעשיית גבינות, ויש הסוברים ששם זה ניתן לעמק על שום חנויות הגבינה שהיו במרכז המסחרי הזה. כך או כך, קשה להכריע בין שתי הסברות, אך על כך שאפשר להשיג גבינות משובחות בחנויותיה של ירושלים דאז – לית מאן דפליג. ואולי נשתמר כאן שמו של בעל הקרקעות באותו העמק? טריפון הוא שם יווני שנקלט במערכת השמות היהודיים של התקופה. טריפון או טרפון הם שמות רווחים באותה תקופה, ואפשר שעמק הטירופויון הוא העמק של בני טריפון. אפשר גם שכינויו ניתן לו על שם בעל האדמות בעמק זה, שהיה עושה גבינות. קריאת שמות ערוצים ונחלים על שם בעלי הקרקע אינו נדיר בסביבות ירושלים. כך לדוגמה גיא בן הינום, הנקרא על שמה של משפחת בן הינום.

רחוב גיא הטירופויון נמשך למלוא אורכו של הכותל המערבי והלאה דרומה – עד לבריכת השילוח. בחפירות של משלחת בריטית שנערכו בשנות העשרים נחשף הרחוב הזה, על אבני השפה שלו ועל מערכת הניקוז שלו, בחלקה הדרומי של עיר דוד. בצדו הצפוני השתרע רחוב גיא הטירופויון עד השער המפואר שבחומה הצפונית, המוכר כיום כשער שכם או שער דמשק.

רחוב מעלה העיר העליונה

בתארו את ירושלים ואת אזור הר הבית מספר יוסף בן מתתיהו על השער שעל מחלף קשת רובינסון לאמור: "מדרגות רבות ירדו ממנו [מהר הבית] אל רחוב הגיא", ומוסיף: "וממנו שוב עלו [מדרגות] אל מעלה העיר העליונה" (קדמוניות היהודים, טו ה, 410). ואכן, המבקש לעלות אל העיר העליונה, היא הגבעה המערבית של ירושלים, בימינו – מקום הרובע היהודי, הרובע הארמני והר ציון, ובימיו של יוסף – מקומן של מיטב שכונות המגורים של ירושלים, חייב להיעזר ברחוב, המאפשר לו לעבור מאזור המרכז המסחרי לעבר השכונות העליונות. כשהתחלנו לחפור מערבה מעבר לחנויות הרחוב, אכן מצאנו את מה שציפינו למצוא. צפונה מעט מקשת רובינסון יוצא מרחוב גיא הטירופויון רחוב מרוצף, העולה ומטפס לכיוון הגבעה המערבית. רוחבו כ-4 מטרים והוא בנוי מכמה מדרגות אבן ומאחריהן משטח קטן, ושוב מדרגות אחדות ושוב משטח קטן, לסירוגין. המדרגות בנויות על קמרונות, וחללי הקמרונות נוצלו לשימוש מערכות הניקוז. זה היה הרחוב שאפשר תנועה מכיוון הר הבית לאזורי המגורים והשווקים שבמעלה הגבעה המערבית, בואכה ארמון המלך ומצודת הצבא שבאזור שער יפו בימינו. רחובות אחדים כאלו עלו במקביל מרחוב גיא הטירופויון לכיוון העיר העליונה. בעיר העליונה עצמה נסלל כנראה רחוב, שחצה את ירושלים מצפון לדרום, מאזור שער שכם ועד למרומי הר ציון. אף רחוב זה זכה לכינוי מסחרי: השוק העליון, וגם הוא, בדומה לרחוב הגיא, שימש אחד ממרכזיה המסחריים של ירושלים ושירת את הבאים לשכונות העליונות ולאזור ארמון המלך. בין שני רחובות אלו, שחצו את ירושלים מדרום לצפון ואשר לצדיהם הוקמו ונבנו עשרות חנויות, התפתחה רשת רחובות, מהם שחצו את ירושלים מדרום לצפון ומהם שחצוה בכיוון מזרח-מערב.

קווי התכנון האלה של העיר נשתמרו מאז אותם ימים ועד ימינו. תכנון דומה עד למאוד נשתמר ונחשף בחפירות בירושלים שמימי התקופה הביזנטית – מהמאה השישית לספירה.

מחלף המזרח והשער לעזאזל

המתבונן במפות המתארות את ירושלים בתקופת בית שני, ימצא שחומתה המזרחית של העיר זהה, בחלקה הצפוני, לחומתו המזרחית של הר הבית, ומן הפינה הדרומית-מזרחית, בצמוד לקיר הדרומי, נמשכת החומה דרומה על מדרונותיו של נחל קדרון. עניין זה נראה תמוה, שכן חזיתו של הר הבית היא הכותל הדרומי, והנה דווקא כותל זה נמצא מוסתר באמצעות חומה איתנה, שכיסתה אותו ופגעה במראהו. החוקרים שתיארו את מהלך החומה בצורה זו התבססו על תיאורו של יוסף בן מתתיהו, שציין ש"חומת העיר במזרח פגעה בסטו המזרחי של הר הבית". אך הסטו המזרחי של הר הבית איננו הסטו הדרומי, וודאי שאין מקום לחשוב שמדובר דווקא בפינה הדרומית-מזרחית של הר הבית. חקירת עניין זה ובדיקתו מחדש העלתה

שרידי קשת המחלף המזרחי ליד ה"תפר".

שתיאורי יוסף מדויקים הם, ובירור העניין מאפשר להשלים את שחזור תכניתו של הר הבית באזור זה.

בכותל המזרחי, סמוך ל"תפר", מצויים שרידי קשת, בדומה לאלו של קשת רובינסון. מציאותה של קשת זו, כמו שתי הקשתות המצויות בהר הבית מבחוץ, מלמדת על קיומו של מחלף, דהיינו גשר עליון, שאפשר תנועה רבה ברחוב ועלייה של ציבור רב מעליו בעת ובעונה אחת. מכל מקום ברור, שמתחת לקשת כזו היה סלול רחוב. ואם אכן כך הדבר, הרי אנו מצויים בתוך העיר, והחומה חייבת להימצא מזרחה מכאן. הווה אומר, שבצמוד לכותל המזרחי וממזרח לו היה מצוי רחוב נוסף – אנו נכנה אותו "דרך המזרח" – ומעליו נמתח מחלף, שהעולה בו לא הגיע למפלס הר הבית והפסיקה, אלא למפלס הקמרונות שמתחת לרחבת הר הבית. קמרונות אלו שימשו מחסנים ומאגרים של הר הבית. התרומות והמעשרות בעין, שהביאו עולי הרגל לבית המקדש, במיוחד בשלושת הרגלים, ובהם צאן, תבואה, פירות, עצים להסקה וכל כיוצא באלו, הועברו ככל הנראה בעד המחלף הזה והושמו במחסנים שהיו שם. רק אי שם בצפון של הכותל המזרחי נגעה חומת העיר בחומת הר הבית והתלכדה עמו. בפינה הצפונית-מזרחית של הר הבית בנוי מגדל המלמד שלפנינו קטע מביצורי העיר. אין בנמצא ביצור דומה בפינה הדרומית-מזרחית, ועל כן לא שימשה פינה זו חלק מביצורי העיר. החומה המצויה במקום כיום והצמודה לכותלו הדרומי של הר הבית היא מן התקופה הביזנטית ומתקופת האיסלאם הקדום (המאות הרביעית-עשירית לספירה), ואין לה ולמערכת המבנים של תקופת בית שני ולא כלום.

כפי הנראה, מן השער שנמצא בראש המחלף הזה הוציאו את בן העזים, השעיר לעזאזל, לעבר המדבר, ואפשר שהמחלף הנזכר במשנה בשם כָּבֶשׂ השעיר, הוא המחלף הזה.

כיכר שער קיפוןוס

בכותל המערבי נמצא שער הנזכר במשנה, במסכת מידות, כשער קיפוןוס, ששימש לכניסה וליציאה מהר הבית. שער זה יש לזהותו, ככל הנראה, עם השער המרשים, הנושא את שמו של החוקר האמריקני ברקלי, שחקר אותו לראשונה. בשעה שחקרנו את תכנון הרחובות מתקופת בית שני, בצדו המערבי של הר הבית, החלטנו לפתוח ריבוע בדיקה מצפון לקשת רובינסון. לאחר שהשלמנו את התהליכים המקובלים של לימוד, שרטוט וצילום

רצפה מתקופת האיסלאם הקדום, פנינו להסיר את המרצפות ולהמשיך בחפירה עד לרצפת ימי הורדוס. אך הנה, דווקא מתחת למרצפות אלה נחשפה בריכה מטויחת ובה מדרגות – ככל הנראה שריד מן התקופה הביזנטית. מתוך שרצינו ללמוד פרשה זו, פנינו מעט צפונה סמוך לשער קיפונוס לחפירת ריבוע לתכלית דומה. ואכן, הפתעה רבה ציפתה לנו כאשר הגענו לעומק של 4 מטרים מתחת לרצפת המבנה המוסלמי: לעינינו נחשפה רצפת הרחוב מתקופת בית שני. והנה, אף על פי שנמצאנו בקו אחד עם מסלול אבני השפה התוחמות את הרחוב ממערב – אבני השפה לא נמצאו שם, ואילו הרחוב עצמו נמשך הלאה בכיוון מערב. הפעם החלטנו שלא לעסוק בניחושים, כי אם להרחיב את הריבוע עד שנחשוף את קצה הרחוב ונדע את פשרו. הרחבת הריבוע מערבה ב-4 מטרים נוספים הראתה לנו שהרחוב אכן מצוי בו, וכצפוי תוחמות אותו אבני-שפה. פתרון הקושי היה למעשה פשוט: מאחר שעומדים אנו כאן, לפני שער הכניסה, ומכיוון שלפני שערים נוצרים בשעות עומס "פקקי תנועה" בשל התקהלות בני אדם במקום, מצא המתכנן לנכון להקים רחבה לפני השער, מעין כיכר קטנה. אכן, פרי של הבנה מעולה בתכנון עירוני.

"החומה הנעלמת"

חומותיה של ירושלים זכו לתיאורים מפורטים יחסית אצל יוסף בן מתתיהו. בתיאורי החומות אין יוסף מזכיר כל חומה שביצרה את העיר העליונה מצדה המזרחי. אחד מחוקריה הגדולים והמובהקים של ירושלים, מ' אבי-יונה, סבר שחומה כזו חייבת להימצא, וכך הוא כותב:

בפנים החומה הראשונה הייתה קיימת "החומה הנעלמת", שלגביה אין תיאורו של יוספוס אומר מאומה. קיום חומה זו הוא מחויב המציאות מבחינה היסטורית, שכן העיר העליונה עמדה במצור חודש תמים (מ' באב עד ח' באלול), גם אחרי שהר הבית והעיר התחתונה כבר היו בידי האויב. התגוננות עיקשת זו מחייבת לחשוב כי העיר העליונה (כלומר הגבעה המערבית) הייתה מבוצרת גם מצד מזרח (מ' אבי-יונה, 'על חומותיך ירושלים', ירושלים לדורותיה, 1969).

דעה זו נתקבלה על דעת רבים, והמתבונן במפות ובאטלסים על ירושלים בימי בית שני, ימצא שחומה זו עוברת ומתפתלת על מדרונות הגבעה המערבית וצופה אל פני הר הבית.

חפירותינו התפשטו בשלבים שונים על פני כל מדרונותיה של הגבעה המערבית. הן במהלך חיפושנו אחר הגשר המלכותי והן בחפירות שמחוץ לשער האשפות – בכל אלו לא נמצא זכר לחומה מתקופת בית שני. תחת זאת מצאנו שרידי בתי מגורים בני אותה התקופה, שנחרבו כשכבשו הרומאים את העיר. גם במקרה זה הובהר שתיאוריו של יוסף בן מתתיהו מצוינים, ואם הוא אינו מזכיר עניין כה חשוב כחומה במקום זה, נראה שחומה כזו לא הייתה קיימת כלל. כאשר הטילו הרומאים מצור על ירושלים, נחלקה העיר בין קבוצות הקנאים. יש להניח שאלו שהתבצרו בעיר העליונה חסמו במחסומי אבן את מבואות הרחובות העולים מרחוב גיא הטירופון אל העיר העליונה, ובכך הקימו מחסום קשה לכיבוש, שעיקרו שרשרת של בתים ומחסומי אבן. מהבחינה הפונקציונלית הייתה זו מעין חומה, אף על פי שמהבחינה הטכנית לא הייתה זו חומה ממש. מן הראוי לציין, שכאשר סיפרתי על השערתי זו לאבי-יונה, חוקר שהצטיין בשאר רוח מרובה, סמך הוא את ידיו על כך וחזר בו מדעתו שבכתובים, אלא שמותו המצער קטע בין השאר גם את כתיבתו בעניין זה.

מערכות הניקוז

ירושלים היא עיר הבנויה על סף המדבר, ועוד מימים קדומים הייתה אספקת המים בעייתה המרכזית, ובשל כך נקבע מקומה על הגבעה שמעל למעיין הגיחון. ירושלים של ימי בית שני הייתה כרך בן למעלה מ-150 אלף נפש, הקולט עוד כ-100 אלף עולי רגל לעת החגים. הוסף לכך את המקדש עצמו, שצרך כמויות רבות של מים לצורכי הפולחן, והרי לפנינו בעיה שעל אבות העיר ומתכנניה היה להתמודד עמה. הגיחון היה דל מכדי שיוכל לספק מים לאוכלוסיה כה רבה. בעלי הבתים דאגו למים באופן פרטי, וכל אחד מהם חצב בורות מים בסלע היסוד שמתחת לביתו. בורות אלו טויחו היטב, ומי הגשמים שירדו בחורף הוזרמו אליהם ושם נאגרו לשימוש בחודשי הקיץ השחונים. בית המלך ובית המקדש נהנו מאספקת מי המעיינות שליד בית לחם, שהועברו לעיר באמת מים חצובה ובנויה, פרי מבצע הנדסי מפואר מבחינת תכנונו וביצועו. ואף על פי כן הייתה העיר זקוקה למנות מים נוספות, הן לשימוש יומיומי והן לצורכי אגירה, הן לצורכי חקלאות ולהשקיית הגינות שהיו במורד נחל קדרון וסיפקו את צורכיהם של התושבים והתיירים והן לשימושם של רבים מתושבי העיר, שבורות המים לא מילאו את מחסורם. למטרה זו יועדה בריכת השילוח – אותה בריכת מקווה שבנה חזקיהו המלך עוד בסוף המאה השמינית לפני הספירה, ועתה, משהורחבה והוגדלה, עשויה הייתה לקלוט לתוכה רבבות מטרים מעוקבים של מים. כדי למלאה נבנתה מערכת ניקוז משוכללת, שקלטה לתוכה כל טיפת גשם שירדה בירושלים, בשטחיה הציבוריים, בכיכרות וברחובות. המערכת הזאת, המצויה מתחת לרחוב גיא הטירופויון, סמוך לכותל המערבי, העבירה את המים הללו לבריכת השילוח. הראשונים שחקרו מערכת זו היו חוקרי הקרן הבריטית בראשותו של צ' וורן. הללו חשפו אותה בעת שירדו לבדוק את האומנה של קשת רובינסון. מן האומנה הם ירדו בעד אחד הפירים אל מפעל הניקוז. בהכירנו פרט זה החלטנו להיכנס ולבחון את המערכת, ואמנם עלה בידינו לגלות בתוכה תגליות מרתקות, הקשורות בעניין זה.

בכל מקום שחפרנו והגענו לרצפות הרחובות והכיכרות מתקופת בית שני, הוברר לנו שמתחת להן מצויה רשת ענפה של תעלות ניקוז. הללו בנויות אבן, תקרתן לעתים מקומרת ולעתים היא שטוחה, גובהן מטר ואף יותר, ורוחבן 60–80 סנטימטרים. הן נועדו בעיקר לקלוט את מי הגשמים שניגרו ברחובות ולהובילם לאזור רחוב גיא הטירופויון שממערב לכותל המערבי ובסמוך לו. באותו אזור מצויים פירים שעומקם כ-3–4 מטרים, מקצתם עגולים ומקצתם מרובעים, וקוטרם או רוחבם כ-60 סנטימטרים. הללו קלטו את מי התעלות העליונות והורידום לתעלה הנמוכה יותר. תעלה זו הזרימה את המים מצפון לדרום, מתחת למפלס רחוב גיא הטירופויון. בחלקה חצובה היא בסלע, ובחלקה צדדיה חצובים ותקרתה עשויה קמרון אבן או לוחות אבן שטוחים. ראשיתה ככל הנראה באזור שער שכם וקצה הגיע בלי ספק לבריכת השילוח. בכמה מקומות נתקלו החוצבים במעין חדרים רחבים. אלה הם קברים קדומים או בריכות עתיקות, ששובצו במערכת הניקוז.

הרחובות העולים מרחוב גיא הטירופויון לעבר העיר העליונה סלולים היו בחלקם על פני קמרונות אבן. אחדים מן הקמרונות הללו שימשו תאי ביקורת. המהלך ברחובה של עיר כיום יכול להיתקל בטכנאי טלפון או בעובדי עירייה, היורדים בעד פתח ברחוב לחדר תת-קרקעי, שממנו יש להם

קשר למערכת מסועפת של תעלות, הטעונה תיקון וטיפול. כך היה גם בירושלים של אותם הזמנים. הנך נכנס לאחד הקמרונות ומוצא עצמך בתא שממנו יש אפשרות להיכנס לשלוש תעלות ניקוז נפרדות של המערכת העליונה. כאשר נוצרו בהן סתימות, או כאשר ניזוקו, נכנסו העובדים המוסמכים לכך בעד תאים אלו לתיקון המערכת. אכן, תכנון וביצוע מתקדמים.

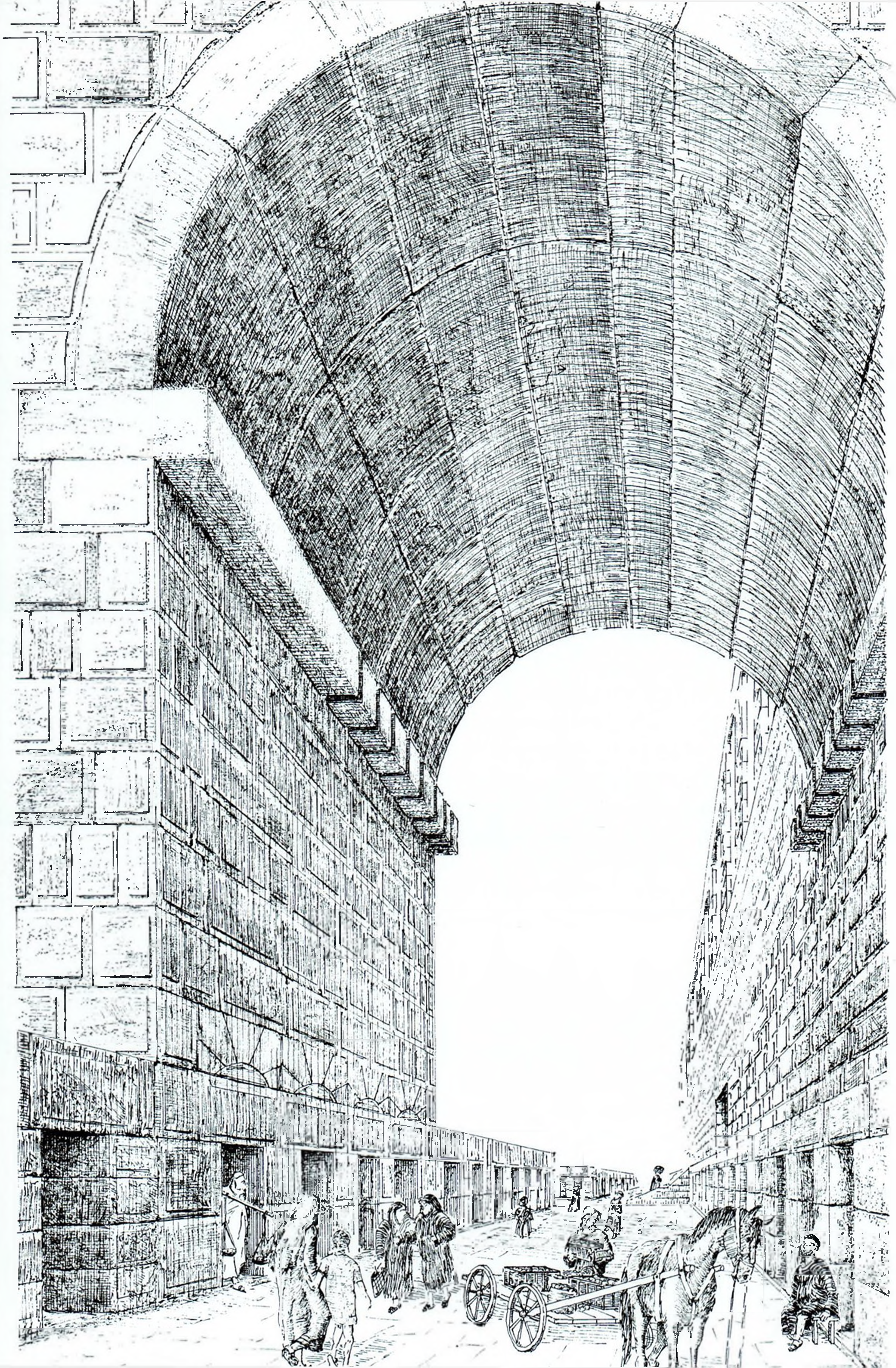
בימים גשומים הפוקדים את ירושלים כיום, ולעתים בשעת שבר ענן, יורדות כמויות רבות של גשם בזמן קצר. בעתים שכאלה אפשר להבחין בשלוליות המים הגדולות הנוצרות ברחובות העיר החדשה, מכיוון שמערכות הניקוז אינן קולטות במהירות מספקת את כל כמויות הגשם. לא כן באזור החפירות – שם זרימתם מהירה, ובכל זאת שלוליות אינן מצטברות! התברר שמערכת הניקוז על תקופת בית שני עדיין מוסיפה לקלוט את מי הגשמים, וממדיה הם כאלו, שכמויות המים הבאות בה נבלעות כולן ולא נודע כי באו אל קרבה. יש שאתה צועד ברחובה של עיר שרק אתמול סיימו לרצפו, וכבר פותחים בו תעלות. אתה משתומם ומתרעם: הלא יכלו לחשוב על כך לפני כן? איני יודע אם אכן אין המתכננים בזמננו משקיעים די מחשבה בעבודתם, או שהדבר נגרם בשל הפיצול בטיפול בידי מחלקות שונות בגופים הציבוריים המטפלים בעניין. וייתכן שהבעיות שייכות לתחום התקציבים, שעמדו או לא עמדו בשעתם לרשות המבצעים. דבר אחד ברור לנו – העניין אינו נחלתו של דורנו בלבד. מן החפירות למדנו, שגם במערכות הניקוז של אותם זמנים, למרות התחכום הנפלא ותפארת הביצוע, אפשר להתחקות אחר שלבים שבהם נראה סיומה של מלאכת ריצוף ולאחר מכן פתיחתה מחדש, והכנסת תעלה נוספת בתוכה. אכן, אין חדש תחת השמש.

חשיפת מערכות הניקוז הייתה קשה מאוד, ומשום כך מעטה הייתה החפירה, אך רבים היו המדידות, הצילומים והלימוד. עבודה זו הייתה כרוכה בקשיים טכניים רבים, הן בשל תאורה לקויה הן בשל הלחות הגבוהה המצויה בתעלות, אפילו בימי קיץ. בימי החורף אין אפשרות לעבוד במקום כלל. פינוי השפכים מן המקום בלתי אפשרי, ואנו הזזנו עפר מאתר אחד למשנהו כדי ללמוד אי אלו פרטים. כדי לעבוד ביסודיות במקום, יש לפתוח פתחים נוספים וליצור תנאי עבודה נוחים, אך עד כה לא עלה הדבר בידינו.

זכור לי, שהמאבק בין המתנדבים על הזכות לעבוד במפעלי הניקוז היה עז. לאחר יום או יומיים של עבודה ביקשו העובדים להחליפם; מה שנראה כמקום מקלט מן השמש הפך לגיהנום של לחות. יוצאי דופן היו שני תלמידי תיכון ירושלמיים. בתקופה שבין סיום לימודיהם ובין מועד גיוסם לצבא באו להתנדב ו"להריח" ארכיאולוגיה מהי. השניים, גידי דבורצקי ושלמה פלמן, התאהבו במפעל המים ושמו ללעג את קשיי העבודה שם. "עבורנו", אמרו הם לי, "זהו שלב הכנה לקראת האימון הקשה המצפה לנו בצבא". עם גיוסם הגיע האחד לשריון והשני – לצנחנים. את חופשותיהם הקצרות מן הצבא נהגו הם לבלות בחפירה, עד שנסתיימה פרשת מחקרה של מערכת הניקוז. במלחמת יום הכיפורים נפל גידי דבורצקי בקרבות ליד תעלת סואץ.

למעלה: תעלת ניקוז מדרום להר הבית.
למטה: תעלת ניקוז ממערב להר הבית.

7. המַחלֵּפִים הקדומים בעולם

הגדולות בקשתות העולם הקלסי

בשנת 1838 ביקר בירושלים ראש הקתדרה למקרא בסמינר התיאולוגי בניו-יורק, אדוארד רובינסון. עברו הייתה זו התגשמות של חלום ילדות – עלייה לרגל לארץ הקודש וחקירתה, וגולת הכותרת שלה – הביקור בירושלים. מחקריו של רובינסון ראו אור ב-1841 בשלושה כרכים, ופרסומם גרם תמורה רבה בלימודי הגיאוגרפיה וההיסטוריה של ארץ ישראל. רבים רואים בו, בצדק, את אבי המחקר המודרני של תולדות ארץ ישראל. בין התגליות המרתקות והחשובות שהעלו מחקריו מצויה קשת ענק הרוסה, שהוא היה הראשון שהבחין בשרידיה בחלקת גינה בתוך ירושלים. בסיוריו סביב חומות הר הבית, הוא הגיע לקטע הדרומי של הכותל המערבי. שם, במרחק של כ-12 מטרים מצפון לפינה, ראה אבני ענק בולטות החוצה מקו הקיר. הוא השכיל להבין שלפניו שרידי קשת ענק הרוסה. בתבונתו הרבה הניח שזוהי אחת מקשתותיו של גשר שהוליך מהר הבית לעבר העיר העליונה על פני עמק הטיירופוליון, כפי שתיארו יוסף בן מתתיהו.

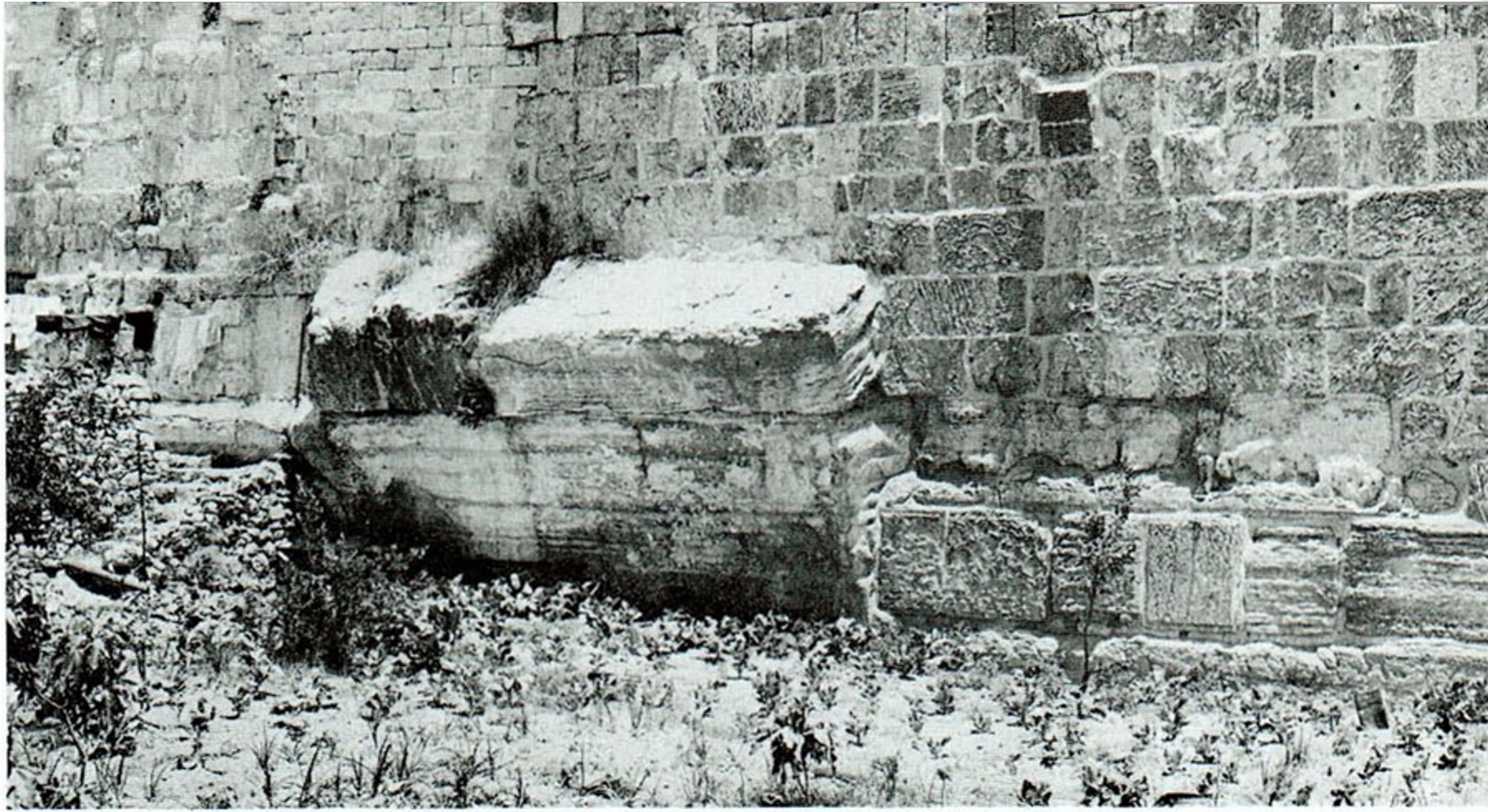
החוקרים שבאו אחרי רובינסון אימצו את הנחתו. בשנת 1867, עם בואה של משלחת המחקר של הקרן הבריטית לחקירת ארץ ישראל לעריכת מדידות וחפירות מחקר באזור הר הבית, היה ברור שלימוד עניין הקשת הזאת יהפוך לאחת ממטרותיה החשובות. כנהוג באותם הימים, כינו החוקרים את הקשת על שם החוקר הראשון שגילה אותה, ומאותם הימים ועד לימינו אלה מוכרת היא בציבור ובמחקר בשמה קשת רובינסון.

וילסון, מראשי חוקריה של הקרן הבריטית, גילה במעבה האדמה, מתחת לבתי העיר העתיקה, קשת נוספת היוצאת מן הכותל המערבי, מצפון לקשת רובינסון. קשת זו נמצאה בשלמותה. לימים דבק בה השם "קשת וילסון", ובכינוי זה היא מוכרת עד עתה. גם קשת וילסון שימשה מטרה חשובה במטרות המחקר והחפירות של הקרן הבריטית.

מיקומה של קשת וילסון תאם להפליא את מקומו של הגשר שעליו מספר יוסף בן מתתיהו, הוא הגשר שחיבר בין הר הבית ובין בניין, המופר בכינוי היווני קסיסטוס, שעמד במדרון גבעת העיר העליונה, היא הגבעה המערבית, אל מול הר הבית ובית המקדש.

גילוייה של קשת וילסון יצר מצב חדש: בשטח מצויות שתי קשתות גדולות, שרידיהן של שני גשרים, ואילו התיאורים ההיסטוריים המצויים במקורות מציינים רק גשר אחד. לא עבר זמן רב והתברר שגם בכותל המזרחי, בקטע הדרומי ליד "התפר", מצויים שרידיה של קשת נוספת. גם זו, לא באו הדיה בכתובים. החוקרים פתרו בעיה זו בקלות. לטענתם, אין ספק שהיסטוריון אינו מספר בדרך כלל על כל הנמצא בסביבה כלשהי, אלא רק על מה שבמקרה צד את עינו או מושך את תשומת לבו בשעה שהוא מתאר עניין מסוים. אחרים סברו שהגשר שנבנה על קשת וילסון הוא גשר קדום, שנזכר כמה עשרות שנים קודם לכן, כשכבש פומפיוס את ירושלים. יוסף בן מתתיהו מספר שפומפיוס התקרב להר הבית על הגשר שהוליך מן העיר העליונה. ואולם בידענו שהכותל המערבי הוא קיר שבנה הורדוס,

שחזור המחלף על גבי קשת רובינסון
והחלונות שלצדי הרחוב המערבי שמתחת לקשת.

קשת רובינסון בגינת הירק לפני החפירה, 1968.

קשת רובינסון לאחר חשיפתה, 1970.

קשת רובינסון, האומנה המערבית.

מתבטלת הצעה זו מאליה; לא ייתכן שפומפיוס הכיר קשת וגשר הנשענים על קיר שנבנה כארבעים שנה אחריו.

רוחבה של קשת וילסון מצפון לדרום 15 מטרים, כלומר בדיוק כרוחבה של קשת רובינסון, ולא 13.80 מטרים, כפי שצוין בטעות בכל הספרות המקצועית עד כה. כאשר נסתיימה בנייתה של קשת רובינסון והוקם המחלף מעל לרחוב המרוצף אשר בגיא הטירופויון, עברה הסנהדרין מבית המדרש אל הסטו המלכותי. באותו הזמן החלו לבנות את המחלף, שנועד לקשר גם בין הרחוב אשר בגיא ובין בית המדרש שאליו עברה הסנהדרין בעת החגים ממקום מושבה הקבוע בלשכת הגזית, וגם בין הקסיסטוס (שהיה בשולי העיר העליונה) לבין אותו בית המדרש. הקשת שאנו מכנים קשת וילסון, היא זו שהיוותה גשר, ויש לשחזרה בדיוק במידות קשת רובינסון ובתבנית המחלף שנתגלה בצמוד לקשת רובינסון.

חפירות הקרן הבריטית

בינתיים, הבה נחזור לחופרי הקרן הבריטית; הללו, במבצע מסובך, כשאר מבצעים באזור הר הבית, חפרו באתרי שתי הקשתות שבכותל המערבי, קשת רובינסון וקשת וילסון. בהכירם היטב את כללי האדריכלות הקלסית, ידעו החוקרים שקשתות התקופה הזאת הן מעגליות, ולפיכך אם נותר בשטח קטע מן הקשת, אפשר בעזרתו לחשב בנקל את קוטר הקשת כולה. חישוב כזה באזור קשת רובינסון גילה שקוטר מעגל הקשת הוא כ-13 מטרים, בדיוק כקוטר של קשת וילסון, שנתגלתה כאמור בשלמותה. היות שקשת רובינסון הייתה הרוסה, ערכה המשלחת בראשות וורן חפירה במרחק 13 מטרים מהכותל המערבי, מול הקשת, כדי לגלות את צדה הנגדי של הקשת, את האומנה. בפיר אנכי שממדיו כמטר רבוע אחד, שהיא המידה הסטנדרטית לחפירת הפירים של אותה משלחת, החלו החופרים יורדים למעבה האדמה. ואכן, לאחר שהעמיקו כ-8 מטרים, הגיעו למבנה אבן מסיבי, שזוהה כאומנה הנגדית, דהיינו צדה השני של קשת רובינסון. באותו אזור מצאו החוקרים גם את מרצפות האבן של הרחוב, ומתחתיו – אף את מפעל הניקוז.

יחסית לשטחה המצומצם של החפירה, היו התגליות שהעלתה רבות. עם זאת ברור שהחוקרים לא יכלו לדעת על הקשת כל מה שאנו יודעים עליה כיום, לאחר שהאזור כולו נחפר בשלמותו. בעקבות גילוי האומנה של קשת רובינסון, ומתוך הנחה שקשת זו היא חוליה אחרונה בקשתות אחדות שעליהן נבנה הגשר, המשיכו החופרים הבריטים בחפירת פירים אחדים במרחקים קבועים של 13 מטרים זה מזה. השרידים שנחשפו באותם פירים לא דמו לשרידי אומנת קשת רובינסון, ואולם החוקרים סברו שהנתונים שהעלו מספיקים כדי לבסס עליהם את הקביעה, שלפניהם אכן מצויים שרידיהם של אומנות נוספות, שעליהן היה בנוי הגשר שקישר את הר הבית עם מדרונות העיר העליונה שעל הגבעה המערבית; גשר שהיה בנוי על גבי שבע קשתות, אורכו למעלה מ-100 מטרים ורוחבו – 15.20 מטרים, כרוחבה של קשת רובינסון. מפלס ההליכה על הגשר היה בגובה מפלסו של הר הבית, שכן זהו מפלסה של הקשת. חוקרי הקרן הבריטית סברו שבנקודת חיבורו של הגשר אל העיר העליונה מצוי גרם מדרגות שהוביל לתוך העיר, שכן העיר שכנה בגובה של כמה עשרות מטרים מעל למפלס הר הבית והקשת. מכל מקום, הדעה שקשת רובינסון היא חוליה אחרונה בגשר ארוך, הנישא על קשתות מעל למדרון גיא הטירופויון, נתקבלה על דעת

הכול. מן הראוי לציין, שאחד מחוקרי ירושלים המובהקים באותם הזמנים, קונרד שיק, לא קיבל גרסה זו כפשוטה. בשימו לב לתגליות בשאר פירי הניסיון, הבחין שהשרידים אינם מאפשרים לשחזר אומנות לקשתות מעין קשת רובינסון. לדעתו, רק החוליה הראשונה של הגשר הייתה בנויה באבן, ואילו בהמשכו היה זה גשר עץ צר, שנתמשך עד לעיר העליונה. עם זאת, גם הוא אימץ את הרעיון שלפנינו גשר שחיבר את הר הבית עם העיר העליונה. ברבות הימים נשתכחה גרסתו, והכול קיבלו את השקפתם של אנשי המשלחת הבריטית, שאותו הגשר היה בנוי על קשתות אבן.

למי נועד המחלף?

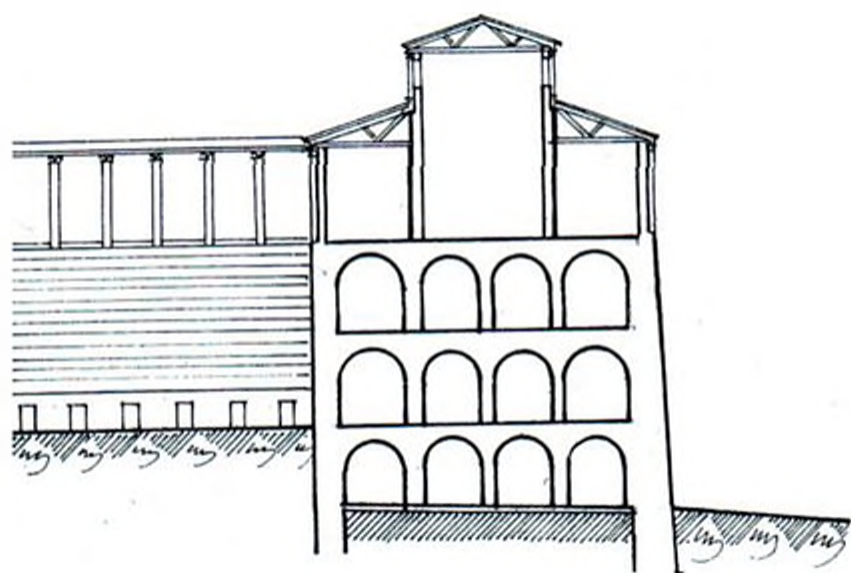
אורך הגשר שנמתח על פני גיא הטירופיון היה כאמור למעלה מ-100 מטרים ורוחבו – 15.20 מטרים. לאילו צרכים ולשימושו של מי נבנה גשר כה מפואר? הכניסות הראשיות להר הבית, שדרך נכנס הציבור, מצויות היו במפלס התחתון שלמרגלות הר הבית – מפלס הרחוב. שערי הכניסה המרכזיים היו שני שערי חולדה בכותל הדרומי ושער קיפונוס בכותל המערבי, ובעד שערים אלו נכנס הציבור לביקוריו בהר הבית. את מי אפוא שימש השער שנבנה בכותל המערבי על פני קשת רובינסון, ואשר שרידי מזוזותיו שנהרסו ונזרקו למרגלותיו נחשפו בחפירות?

תשובת החוקרים ניתנה בלי היסוס: לדעתם שימש הגשר את הורדוס המלך בלבד, ומכאן כינויו "גשר המלך", לעומת "גשר הכוהן הגדול", הכינוי שניתן לגשר שחולייתו האחרונה הייתה קשת וילסון. כל כך למה? ראשית, מי אם לא הורדוס יבנה לעצמו כניסה מפוארת, רבת הוד וייחודית להר הבית? הצעה זו תאמה בהחלט את השקפות רוב החוקרים על אותו המלך. כבר הראינו שהשקפות אלו הן לאמיתו של דבר חסרות בסיס. הנימוק השני לקביעתם התבסס על דברי יוסף בן מתתיהו, שכתב, שבחלקו הדרומי של הר הבית, מן הכותל המערבי ועד לכותל המזרחי, נבנה אולם רחב ידיים, שהשער אשר על קשת רובינסון הוביל למרכזו. אולם זה, שיוסף תיאר לפרטיו, נודע בכינויו הסטומלכותי או הסטומשולש. סטומלכותי נקרא ביוונית בסיליקה, והוא לקוח מן בסיליאוס, שפירושו "מלך". זו הייתה לדעת חוקרים אלה הוכחה ניצחת, שאכן לשכות מלכותיות היו למלך בדרום הר הבית, ואל הלשכות הללו בנה הוא גשר אדיר ממדים למען יוכל להיכנס בניחותא ובלא הפרעה אל לשכותיו. הניגוד שבין ממדיו האדירים של גשר זה ובין הפמליה המלכותית הקטנה שהשתמשה בו לא עורר אפילו צל של שאלה אצל מי שדבקו בפתרון זה; להפך, הוא תאם את השקפתם על הורדוס ומפעליו. כדי להמחיש את מידותיו של הגשר נציין, שרוחבו, 15.20 מטרים, הוא כרוחבו של כביש רכב מודרני בן ארבעה מסלולים. אכן, זקוק אדם למידה רבה של עזות מצח ושיגעון גדלות כדי לבנות לעצמו גשר שכזה.

בתיאוריו את הר הבית מספר יוסף בן מתתיהו:

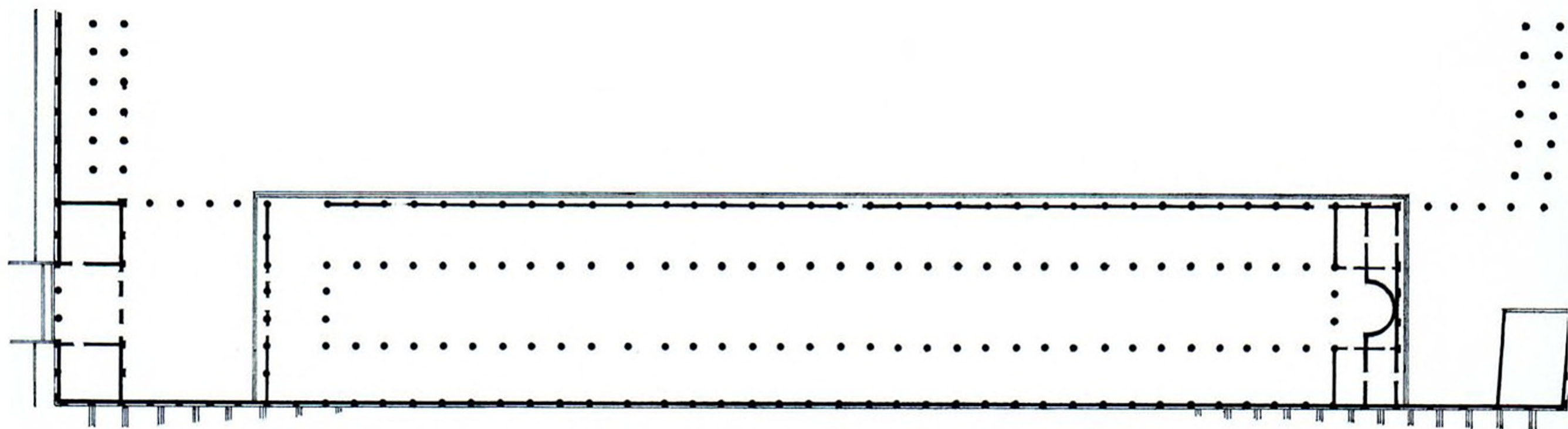
הבסיליקה בדרום הר הבית

ואשר לצד הרביעי של חומת בית המקדש, שפנה דרומה, גם בו היו שערים באמצע ומעליהם הסטומשולש, דהיינו הבסיליקה, שנמשך באורכו מן העמק המזרחי ועד לעמק המערבי... היה זה המפעל שראוי לספר עליו יותר מאשר על כל מה שנמצא תחת השמש... הורדוס הקים במקום זה סטומגובה עצום, עד שאם הסתכל אדם מראש הגג על סטומ זה, תקפה אותו סחרחורת, מפני שהמבט לא הגיע לתחתית העומק, שלא היה לו שיעור. עמודי הסטומ היו ערוכים אלה מול אלה

בארבע שורות, לאורך, והשורה הרביעית הייתה משולבת בחומה... עוביו של כל עמוד היה כזה, ששלושה אנשים היו אוחזים זה בזרועותיו של זה כדי להקיפו ולחבוק אותו. גובהם 27 רגל ומספרם היה 162. כותרותיהם היו עשויות פיתוחים בסגנון הקוריתני ועוררו השתוממות מחמת העבודה הגדולה שהושקעה בהם... בין ארבע שורות העמודים היו שלושה רווחים עבור הסטוים... (קדמוניות היהודים, טו ה, 411 ואילך).

ויוסף בן מתתיהו מרבה ומוסיף על תיאורי המבנה הזה שבדרום הר הבית. ואמנם, היה הוא מיוחד במינו בחוסנו וביופיו. כפי שתיארו יוסף, היו בו שלושה חלקים שתקרתם הושתתה על עמודים. בשל כך חש המתבונן במבנה כאילו יש בו חלל אחד בלבד. שני האולמות הצדדיים, הסטראות, היו שווים ברוחבם וצרים מן האולם האמצעי, וגם גובהם היה נמוך כדי מחצית מגובהו. צדו הדרומי של המבנה היה חסום בכותל הדרומי של הר הבית, ואילו בצדו הצפוני היו פתחים כלפי מתחם הר הבית, ומראהו המרהיב נשקף דרכם. הסטוים הרגילים היו אולמות שתקרתם נתמכה מצדה האחד על קיר אטום ומלא, ומצדה האחר – על טור עמודים. ביוונית

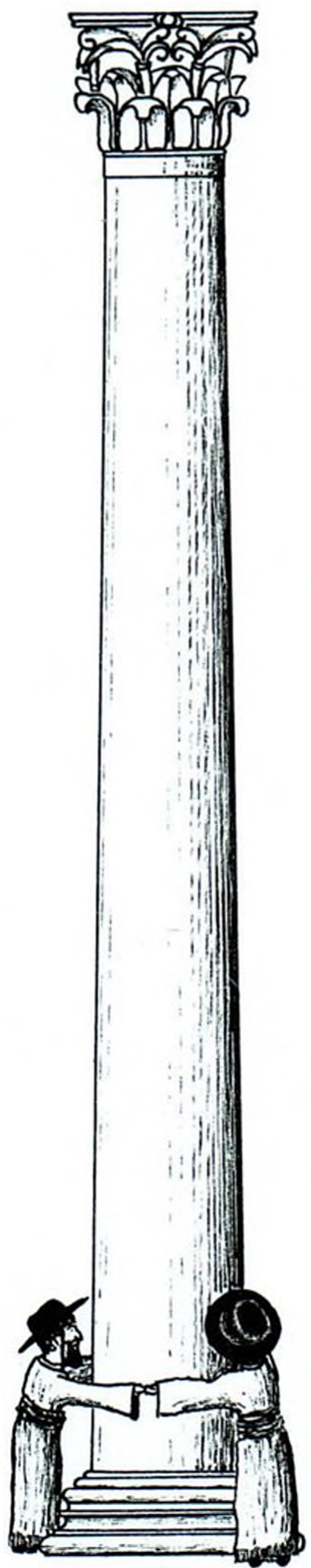
תכנית וחתך של הסטו המלכותי שבדרום הר הבית.

מכונה מבנה כזה סטואה, ומכאן התגלגלה המלה לעברית בצורתה סטו, עוד בתקופת בית שני. לעומת הסטו הרגיל היה קיים הסטו המהודר, הוא הסטו המשולש, שביסודו השאיפה לקרות שטח רחב ידיים. אורך קורות העץ היה מוגבל למידות מסוימות, ולכן לא היה מנוס מבניית התקרה על פני מתמכים נוספים. הצורה שנתקבלה הייתה אפוא כשל אולם תווך ושתי סטראות מצדדיו. אולם התווך נבנה גבוה יותר משתי הסטראות, כדי שבחלק העליון, הבולט מעל הסטראות, אפשר יהיה לקבוע חלונות, שדרכם יחדור אור למרכז האולם, שהוא חשוך יותר. צורה ארכיטקטונית זו זכתה כאמור לשני שמות טכניים: האחד – סטו משולש – ניתן מן הטעם הברור שהיה זה אולם בעל שלושה חללים; והשני – בסיליקה, דהיינו "אולם מלכותי" – ניתן לה מכיוון שהיה בה מעין הדר מלכות, לעומת אולמות הסטוים הרגילים. מכל מקום, המונח היה טכני בעיקרו, ודבר לא היה לו עם המלכות. אגב, באגורה האתונאית, ששימשה מרכז דתי מסחרי ופוליטי של העיר, נמצאים שרידיה של סטואה המכונה בסיליאה. סטואה זו נבנתה, כנראה, במאה החמישית לפני הספירה, זמן רב לאחר שהמלוכה באתונה עברה מן העולם, ודומה שגם שם בא כינוי זה לתאר את הדרה של אותה סטואה ולא יותר.

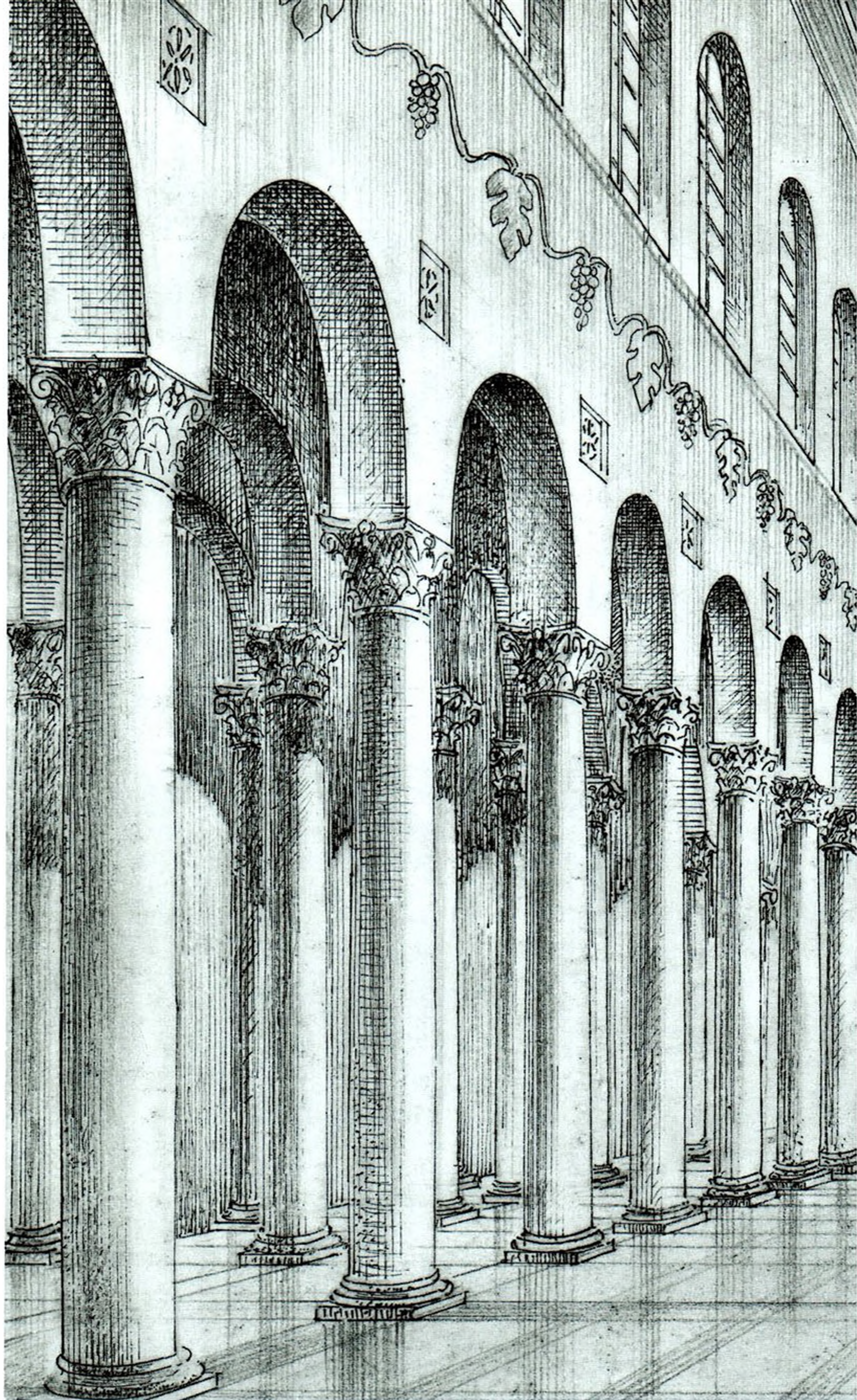
מסקנות חדשות על קשת רובינסון

פרשת החפירות שלאחר מלחמת ששת הימים החלה כאמור סמוך לכותל הדרומי של הר הבית. כשעלה מפעל החפירות על דרך המלך, והחפירה הארכיאולוגית נכנסה לשגרת עבודה קשה ומאומצת, מצאנו זמן לבחון את אזור הכותל המערבי ואת קשת רובינסון במיוחד, ולתכנן חפירה גם שם. ברור היה לנו שצפויות לנו תגליות מרתקות, שכן חשיפת האזור כולו יכולה הייתה לתת תשובה לשאלת ארגון השטח במקום רגיש זה של הר הבית. לא יכולנו באותה השעה להעלות על הדעת, שיחול שינוי בהשקפתנו ובהשקפת המחקר על קשת רובינסון והגשר המתוח עליה ועל אחיותיה, הקשתות המצויות ממערב לה. כאמור, רצינו להבין כיצד משתלב הגשר הגדול במערכת התכנון העירוני באותו אזור. הפעולה הייתה אפשרית, שכן מאז

עמוד מעמודי הסטו המלכותי, ששלושה בני אדם חבקו ידיים כדי להקיפו.

מימין: שחזור פנים הסטו המלכותי שבדרום הר הבית.

מי רובינסון, לפני מאה ושלושים שנה, עדיין היה השטח שבאזור הקשת מכוסה בגינת ירק ובלא מבנים. צפונה לו עדיין נותרו כמה בתים הרוסים שרידיה של שכונת המוגרבים, שנפגעה במלחמת ששת הימים. כשהוסדרו זעיות הקרקע, התחלנו בחפירה שיטתית וכללית בכל האזור המערבי ממול קשת רובינסון.

לאחר שהסרנו כמויות של שפכים עליונים, הייתה מטרתנו להגיע לאומנה הנגדית של הקשת ולהשתמש בה כנקודת מוצא להמשך החפירה. לא חלפה שעה קלה מראשית החפירה, והארכיאולוג האחראי באותו שטח, סילי קונסטנטינו, הזעיקני בקריאות שמחה. נסילי, בחור יווני מסלוניקי, הגיע ארצה בעקבות קריאת הספר "אקסודוס" ונשאר בה ללמוד

ארכיאולוגיה. כבר בראשית פעולות החפירה הצטרף למשלחתנו והיה מעמודי התווך שלה. על דרך ההומור אמרנו לו, שבעבודתו בחשיפת אתר הר הבית יש משום פיצוי על מעלליו של אנטיוכוס בירושלים ובהר הבית. הוא לא היה מסוג האנשים המתרגשים על נקלה, ולכן תמהנו: מה גרם לשמחה זו? התברר שבאחד משטחי החפירה, סמוך לחלקה הצפוני המשוער של האומנה הנגדית של קשת רובינסון, נחשפו שרידים של תבניות עץ. הייתה זו תבנית שמידותיה כמטר רבוע אחד שהורכבה מלוחות שהרקב כבר החל נותן בהם את אותותיו. לא קשה היה לזהות תבנית עץ זו: היו אלו שרידי עבודתה של משלחת הקרן הבריטית בחפשה את האומנה הנגדית לפני מאה שנים בדיוק. שטח האתר היה מכוסה אדמת שפכים פריכה שאבני חצץ לרוב מעורבים בה. כל מכת מכוש הייתה גורמת מפולות, ולכן, כדי למנוע סכנות בשעת העבודה, דיפנו אנשי המשלחת הבריטית את הפירים שחפרו בתבניות עץ שמנעו דרדור שפכים ואבנים על החופרים. הרגשת הקשר, הרציפות וההמשך שבין המשלחת הקודמת – הראשונה והאחרונה שחפרה באזור הר הבית עד לבואנו – ובין משלחתנו, והתחושה שאפשר לראות ולמשש בידיים את עבודתה, הן שהביאו את וסילי לידי שמחה. יתרה מזו, עתה ידענו בבטחה, שאכן נגיע לאומנה. תגלית לוחות העץ הללו דרבנה את המתנדבים שעשו במלאכה בשטח זה, וקשה היה לעצור את מהלך עבודתם. ואכן, מקץ שבוע לראשית החפירה באתר זה הגענו לראש האומנה ההרוסה.

חלפו עוד כמה ימי עבודה, והאומנה נחשפה לפנינו במלואה. היה זה מבנה רב ממדים: אורכו 15.20 מטרים ועוביו 3.60 מטרים. עובי זה היה נחוץ כדי לתת בסיס איתן לאומנה הנושאת את לחץ הקשת. מצב השתמרותה של האומנה, שנהרסה בזמן המצור, היה טוב. בחלקה הצפוני עדיין נשתמרו חמישה נדבכי אבן שגובהם מעט יותר מ-5 מטרים, וגובה הנדבכים שנשתמרו מעל קטעיה האחרים היה 2–3 מטרים. היא בנויה מאבני ענק שגודלן כאבנים של כותלי הר הבית וסיתותן סיתות שוליים. באומנה נמצאו ארבעה חללים בעלי פתחים מצד מזרח ואטומים מצד מערב. אחר כך הובהר לנו שאלו הן ארבע חנויות מתוך מערכות של חנויות שנבנו משני צדי הרחוב שלמרגלות הר הבית, שהרי כאן היה השוק התחתון שנוצר בכתבי יוסף בן מתתיהו, דהיינו ה"בִּזְר" של ירושלים בתקופת בית שני. הימצאות חנויות בתוך האומנה הנגדית מלמדת שה"בִּזְר" תוכנן כיחידה אחת במערכת התכנון הכללי של אזור הר הבית. יכולנו להצביע בוודאות על כך שהחללים שימשו חנויות, שכן באחת מהן נמצאו אבני משקל, כלי אגירה ואחסון ומטבעות רבים.

ניצול שטח בצורה כה יעילה וכה רבה, עד כדי הכנסת ארבע חנויות לאומנת הקשת, מעיד כאלף עדים על יוקר הקרקע בירושלים של תקופת בית שני, שבה כל מטר רבוע של קרקע היה יקר מפז. מחירה הרב של הקרקע נבע מן הביקוש הרב לשטח, במיוחד לשטחי מסחר בעיר של תיירות ועלייה לרגל כירושלים. המימרה: "מעולם לא אמר אדם בירושלים צר לי המקום", כבר דרשוה בני הדורות ההם ואמרו שאין היא מלמדת שלא היה המקום צר ודחוק בירושלים, אלא שבירושלים מעולם לא התלונן אדם על הצפיפות, שכן היא הייתה מסממני הברכה של העיר.

הנדבך השלישי באומנה בנוי מאבנים גדולות, והללו משמשות משקופים של החנויות מחד ונדבך במבנה האומנה מאידך. בהיותן